تەڵای دەستەوشار

یا

مێژووی بوژانی بەوشار

نووسراوی :

صدیق بۆرەکەیی (صفی زادە)

تەڵای دەستەوشار

یا

مێژووی بوێژانی ئەوشار

نووسراوی :

صدیق بۆرەکەیی (صفی زادە)

طلای دست افشار

ویراسته : صدیق صفی زاده (بورەگەیی)

چاپ اول : بهار ۱۳۶۹

چاپخانه : حیدری

تیراژ : سەهزار جلد

ناوەڕۆک

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی	٢
کورد لە بەرەبەیانی مێژوودا	٣
ناوچەی هەوشار	٤
وێژە و زمانی کوردی	٦
زاراوەکانی کوردی	٩
هۆنراوی کوردی	١٣
شێخ شەهابەددینی سوورەبەردی	٢٥
مەلا ئەحمەدی عارف	٣٠
سەی حەمەساد‌قی سەفاخانەیی	٣٤
میرزاعەبدوڵڵای خەیاڵی	٣٩
خەلیفە ئەڵماسی گەزەردەرەیی	٤٢
نەجەف خانی یاپندوڕ	٤٦
مەلا ئەبووبەکری یووسف	٥٠
مەلا فەرەجی بۆرەکەیی	٥٤
میرزا موحەممەدی هەوشاری	٥٧
جەوادخانی گەڕووسی	٦٣
بابەجانی بۆرەکەیی	٦٦
میرزا حەسەن عەلی غەریب	٧٠
حەیدەر بەگی بەرازی	٧٥
سەرچاوەکان	٨٢

پێشەکی

له مێژەوەحەزلە خوێندنی پەڕتووک و نامیلکە و وتاری وێژەیی ئەکەم و کاتی خۆم بە خوێندنەوەی ئەم چەشنە پەڕاوانەوە ئەبەمە سەر . ماوەیێکە کە وێژە و فەرهەنگی گەلەکەمم ناسیوەو بۆم دەرکەوتووە کە لە ناو گەلی کوردا گەلێ هۆنەرو زاناو وێژەوان و پیتۆڵ هەڵکەوتوون وە لەبەر ئەوەی بە نوسراوەکانیان بایەخێک نەدراوە ، شوێنەوارەکانیان لەگەڵ خۆیانا تیاچوون و نەماونەتەوە ، ئەوەش کە ماێتەوە ئەوەندە بایەخی پێ نەدراوە .

ماوەیێک لەمەوپێش بەسەرهات و هۆنراوی چەند هۆنەرو بوێژی هەوشاری و گەڕووسیم کەوتە دەست و بە کەڵکم زانی کە سەرگوروشتەو هەڵبەستەکانیان لە پەڕاوێک دا بە توانجی خۆم بنووسم و پێشکەشی کەمە خوێندەوارانی بەڕێزو هێژای کورد کە هیوادارم لە کەموکووڕی چاوبپۆشن و لێم ببوورن ، چونکە هەر ئەوەم لە وزەدا بووەو ئەوەم بۆ کراوە .

صدێق بۆرەکەیی (صفی زادە)

تیکانتەپەی هەوشار ـ مانگی جۆزەردان ١٣٤٦ی هەتاوی

كورد لە بەرەبەیانی مێژوودا

کورد کە یەکێ لە نەتەوەکانی ئێرانی یە، بزووتنەوەی ئە-
گەڕێتەوە بۆ ماوەی سێ هەزارو پێنجسەد ساڵ پێش زایین، وە لە
سەرەتای ئەم مێژووەدا بە ڕەوشتی کۆچەرایەتی لە سەر شاخەکانی
زاگرۆسدا بە ناوەکانی : " گووتی ، لۆلۆ، کاسی،نایری،میتانی
ئۆرارتوو ، کوردۆک " ژیاون و پاشان وڵاتی مادیان دامەزراندووە
و تا ساڵی ٥٥٠ ی زایین بە سەر سەرانسەری ئێرانا فەرمانڕەو-
وایی یان کردووە.

مامۆستا سایس لەم بارەوە ئەڵێ: مادەکان ئەو عێلە
کوردانە بوون کە لە خۆرهەڵاتی وڵاتی ئاشووردا ئەژیان و کەو-
شەنی خاکەکەیان تا باشووری زەریای قەزوێن ئەڕۆیشت .مادە
کان کە لە بنەڕەتا ئاری بوون زمانیشیان لکێک بووەلە هیندو
ئۆروپایی، وە زۆربەی خۆرهەڵات ناسەکان و مێژوونووسان لە سەر
ئەو بڕوایەن کە زمانی مادی دایکی زمانی کوردییە ،" سیرۆلسن"
یش ئەڵێ : کوردەکان ئەگەڕێنەوە سەر نەتەوەی ماد وسەرچاوەی
زمانی کوردی، زمانی مادی یە .

ئیسترابۆن جوغرافی زانی بەناوبانگی یوونانی کە لە
زەمانی ئەشکانی یەکان دا ژیاوە لە نووسراوەکەی دا دەوڵەتی
مادی کردووەتە دوو بەشەوە: مادی گەورەو مادی بچوک یا مادی
ئاترۆپاتی. پاشان ئەڵێ : مادی گەورەکە پایتەختەکەی شاری
ئەکباتان " هەمەدان"ە شارێکی زۆر گەورەیەو پادشاکانی مادلەم
شارەدا گەلێ کۆشکی گەورەیان هەبووە . بەشی دووهەم مادی بچوک
یا مادی ئاترۆپاتی یە کە بەشێک بووە لە خاکی مادی گەورەو،وڵاتی

مادی ئاترۆپاتی لە لایەن خۆرئاواوە لەگەڵ ئەرمەنستان و ماتیان وە لە لایەن خۆرهەڵاتەوە لەگەڵ مادی گەورە، وە لە لایەن باکوورەوە لەگەڵ دەریای هیرکانی دا هاوسنوورە. پایتەختی مادی ئاترۆپات شاری "شیز" بووە کە ئێستا تەختی سلێمانی پێ ئەڵێن و لە سی کیلۆمەتری تیکانتەپەی هەوشاردایە.

بەپێی وتەی ئاپۆلۆنیدس، وڵاتی مادی ئاترۆپاتی سپایێکی بەهێزو گەورەی هەبووە، وە لە هەر دەمێکا ئەیتوانی دە هەزار سوارو چل هەزار پیادە بنێرێتە مەیدانی شەڕەوە. لە کوێستانە سەختەکانی ئاترۆپاتی دا هەندێ عێل و خێڵ و هۆز بە ناوانی: "کاردووسی، ئەمەرد، تاپوور، کورتی" یەوە ئەژیان کەخەریکی رێگریو جەردەیی بوون.

ناوچەی هەوشار:

هەوشار ناوی ناوچەیێکی کوردنشینە کە کەوتووەتە نێوانی سایین قەڵاو هەوەتووو بیجارەوە. ئەم ناوچە کەزۆربەی دانیشتوانی کوردە، لە بنەڕەتا بەشێک بووە لە خاکی کوردستان وداگری حەفتاو هەشت دێی گەورەو بوچکە. ناوەندی ئەم ناوچە شارێکە بە ناوی تیکانتەپەی هەوشار کە لە سی کیلۆمەتری ئەم شارەدا لە نزیکی دێیێک بە ناوی تازئاوا شوێنەوارێکی کۆن ئەکەوێتە بەر چاو کە بە ناوی تەختی سلێمان بەناوبانگە. ئەم شوێنەوارە کە شوێنەواری مادەکانی ئاترۆپاتی یە، لە مێژووەکان دا "شیز" ناوبراوە. ئیبنی موهلهل کە لە سەدەی چوارەمی کۆچی دا ژیاوەلە گەشتنامەکەی دا باسی شیزی کردووەو ئەڵێ: شیز شارێکە کە کەوتووەتە نێوانی مەراغەو زەنگان و شارەزوورو دەینەوەرەوە. لە کێوەکانی ئەم ناوچەدا زێڕو جیوەو سوروو زێو بەزۆری پەیدا

ئەبێ . لە ناوەندی ئەم شارەدا دەریاچەیێک هەیە بنی نادیارە کە ئەگەر خاکێ لەگەڵ ئاوەکەیا ئاوێتە بێ خێرا ئەبێتەبەرد .- هەروا ئاگرگایێکیش بە ناوی ئاگرگای ئازەر گوشەسپ لەو شوێنەدایە . " حمداللە مستوفی" یش کە لە ساڵی ٧٥٠ ی کۆچی دا مردووە لە پەڕاوی " نزهةالقلوب "دا لە بارەی ناوچەوشوێنەواری شیز کە یادگاری مادەکانی ئاترۆپاتە دواوە . لەپەڕاوی " انجمن آرای ناصری" دا هاتووە : زێدی زەڕدەشت لەشارێ بووە کە کەوتووەتە نێوانی مەراغەو زەنگان ، وە ئەو شارەش شیزە . مارکوارت ئەڵێ : شیز هەوارگەو پایتەختی پاتشایێ مادەکانی ئاترۆپاتی بووە . ئەم ناوچە لەسەردەمی هافی " عمربن الخطاب " دا بە هۆی " مغیرة بن الشعبه "وە گیراوەو زۆربەی خەڵکەکەی بووەتە موسڵمان و هەندێکیشیان کە ئاگرگای ئازەرگوشەسپیان پارازتووە هەر لە سەر ئایینی زەڕدەشتی ماونەوتەوە و ساڵێ هەشتصەد هەزار درهەمیان باج داوەتە فەرمانڕەوای ئەو شوێنە تا لەسەر ئایینەکەیخۆیان بمێننەوە .

لە سەردەمی مەغووڵەکانیشا ئەم شوێنە وەکوو شوێنەکانی- تری ئێران گیراوەو کوردەکانیش لە بەرامبەری مەغووڵەکانا راوەستاون و شێرانە بۆ پارازتنی مەڵبەندەکەیان بەشەڕ هاتوون بە جۆرێ کە مەغووڵەکان وەڕەز بوون و گەلێکیان لێ کوژراوە .

هەوشار هەرێمێکی کوێستانی یەو پڕ لە شاخ و چیاو تاڤگەو کانیو چەمو دارستانە ، لەگەڵ ئەمانەشا لەوەڕگاو دەشتو زەوی و زاری زۆرەو بەم هۆیەوە هەموو شوێنێکی سەوزو ئاوەدان و پڕ لە ڕان و پەزە . خەڵکەکەی گەرچی ژیانێکی سادەو ساویلکەیان هەیە ، بەڵام تا حەزکەی حەز لە راووشکار ئەکەن ، وەلەگەڵ ئەوەشا

گەلێ بابەخ ئەدەنە زانیاری و وێژەی کوردی و بەم بۆنەوە گەلێ هۆنەرو بوێژیان لێ هەڵکەوتووە کە بە زمانی کوردی هۆنراوییان هۆنیوەتەوەو بە یادگار بۆ گەلەکەیان بەجێ یان هێشتووە کەلەم پەڕاوەدا باسیان لێوە کراوە. خەڵکی ئەم ناوچە بە زاراوەی کەلهوڕی ئەدون و لە هەندێ دێ و شوێنیشیا بە زاراوەی کرمانجی باکووری وتوویژ ئەکەن. لەم ناوچەدا گەلێ تورکیش هەن کە بە زمانی تورکی ئەدون، ئەم تورکانە زۆربەیان لەتیکانتەپە دا نو لە شارەکانی جۆر بەجۆری ئازەربایجانەوە هاتوون.

وێژەو زمانی کوردی

نەتەوەی کورد لە لایەن وێژەو زانیاری یەوە دەوڵەمەندەو گەلێ نوسراوو نامیلکەی وێژەیی و زانیاری و پیتۆڵی بە کەلەپوور بۆ ماوەتەوە. لە پێش ئیسلام دا زۆربەی پەڕتووکەکان بە زمانی پەهلەوی کۆن نووسراوە. ئەم زمانە بە پێی بەڵگەکانی مێژوویی کوردی یەو لە ئێرانی کۆن دا باو بووە. ئەو پەڕتووکانەی کەبە کوردی نووسراون ئەکرێن بە دوو بەشەوە : بەشێکی ئاینی بوون و لەبارەی ئایینی زەردەشتی یەوەیەو ئەو بەشەکەی تریش لەبارەی رامیاری و خوو رەوشت و زانیاری و وێژەیی و مێژوویی وئەفسانەو چیرۆک و دەوڵەتداری و ئەستێرەناسی و پیتۆڵی و دارو درەخت و کشت و کاڵەوە بوون. ناوی هەندێک لە پەڕاوە کۆنەکانی پێش ئیسلام ئەمانەیە : " ئاوێستا ، دینکەرد ، بوندهشن ، کارنامەی ئەردەشێری بابەکان، خوسرەو گواتان ،وشترەنگنامە، وەیس و رامین گەرشاسپنامە، هەزار ئەفسانە"و صەدان پەڕاوی تر.

لە سەردەمی پەیدا بوونی ئایینی پیرۆزی ئیسلام بەتایبەت

لە سەدەی دووهەمی کۆچی دا زانایان و نووسەرانی کورد دەستیان دایە پێنووس و گەلێ شوێنەواری گرنگ و بایی داریان دانا و بە یادگار بۆمانیان بەجێ هێشت . ئەم نووسراوانە کە ئێستا زۆربەیان لە بەردەست دایەو زۆربەیان بە هەڵبەست بە زاراوەی ـ گۆرانی وتراون و یادگاری سەدەی دووهەم تا سەدەی سێنزەهەمی کۆچین بریتین لە : " دەورەی بالوول ، دەورەی بابە سەرهەنگ دەورەی شاخوەشین ، دەورەی بابە نااووس ، دەورەی چل تەن،دەورەی گلێم وە کۆڵ، دەورەی دامیار ، دەورەی عابدین، دورەی پیر ـ عالی ، دەورەی بابە جەلیل ، دەفتەری پردیورە ، دفتەری ساوا ، دەفتەری دیوان گەورە ، بارگە بارگە ، سەرئەنجام ، وردەسەرئەنجام زوڵاڵ زوڵاڵ ، کەلامی شێخ ئەمیر ، کەلامی شێخ تەیموور ، کەلامی ـ نەورۆز ، کەلامی حەیدەری، کەلامی عێل بەگی، کەلامی دەروێش قولی، جلوە ، مەسحەفا رەش " و دەیان پەڕاوی تر .

لەبەر ئەوەی زمانی پەهلەوی کۆن تێ گەیشتنی بۆ خەڵک گەلێ دژوارو سەخت بووە ، ئەوە بوو کە هۆنەران و بوێژانی کورد کەوتنە وەرگێڕانی ئەو پەڕتووکانە بۆ سەر زمانی کوردیکە: لە سەردەمی خۆیانا باو بووە . ئەو پەڕتووکانە کە لە پەهلەوی و فارسی یەوە تەرجەمەکراونەتە سەر زمانی کوردی بریتیین لە : " شانامە ، شیرین و خەسرەو ، خەسرەوو شیرین ، باراموو گوڵەندام، حەوتخوانی رۆستەم ، رۆستەم و زۆراب ، جیهانگیرو رۆستەم، برزوو فلامەرز، بەبری بەیان، بێژەن و مەنیژە ، رۆستەمو زەردە هەنگ " و دەیان پەڕتووکی تر .

پاشان هەندێ تر لە هۆنەرانی کورد گەلێ چیرۆک و پەڕاوی تریان بە هۆنراو هۆندەوەو بە یادگار بۆ گەلەکەیان بەجێ یان

هێشت کە ناوی هەندێ لەو پەڕاوانە ئەمەیە: " مەم و زین ، ـ نادرنامە ، خورشیدو خاوەر ، کەنیزەک و یازدە رەزم، شەماڵ و ـ زەلان ، لەیلاو مەجنوون ، بەرگ و گوڵ ، درەختنامە ، قارەمان و قەیتەران ، کوردو گۆران ، شیرین و شەفێ ، مزگت و میرزا ،ئاسمان و زەوی ، حەیدەرو صنەوبەر ، بەنەوش و بەڕەزا ، یووسف و زلێخا ، شێخ صەنعان ، نازو نیاز" و دەیان پەڕتووکی تر .

لە وێژەی کوردی دا هەندێ شوێنەواری بەنرخ و بایی داربە جێ ماوە کە بەناوی " بەیت ناسراوە . ئەم بەیتانە کە دانەرەـ کەیان ناوێکیان لە خۆیانەوە بەجێ نەهێشتووەو خەڵک دەم بە دەم ئەیگێڕنەوە . ئەم بەیتانە کە بە هۆنراوو پەخشان نووسراون مێژینەیێکی کۆنیان هەیەو گەلێ رووداوی مێژوویی و مەبەستی کۆمەڵایەتی کوردەواریمان بۆ ئەگێڕنەوە . ئەم بەیتانە زۆرن و ناوی هەندێکیان بەم چەشنەیە :" ئاسکۆڵە ، ئاگری ، ئەوسانە ، بابکۆ ، باپیرە ، بازاری، باوانم، بارام و گوڵەندام، بەهارە ، بوڵبوڵ ، برایمۆک ، بوهاری کوردی، بوزبەگ ، شێرکۆ ، خەج وـ سیامەند ، دمدم، دوانزە سوارەی مەریوان ، فەرهادو شیرین ، فرشتە ،گۆران ، گەڵباغی، گەلۆ ، گوڵان گوڵان، گۆرانی، گۆرانشا ، گوڵنازو کەلاش ، هاوینە ،هەسپی ڕەش ، هەورامانی، کاکە سوار ، کورمانجی ، کەڵ و ئەسپ ، کەویار ،کوردستان ، لاس و کەزاڵ، لەـ شکری، لوڕو سوران ، مەمو زین ، مەمی ئالان ، میری موکریان نیوەشەو ، پاییزە ، پیرۆزە ، رەشە راو ، رۆڵەی نەبەز ، سمکۆ، سوارە شاریار ، شابازی موکری، شەمی ، شێت و ژیر ، شوانە ،خەزاڵ،یاری، یای ئەستی، زەڕدەشتی، زەمبیل فرۆش ، زستانە "وصەدان بەیتی‌تر .

جگە لەمانە گەلێ دیوانی هۆنراو و لە هۆنەرانی کوردەوە بە

یادگار بە جێ ماون کە زۆربەیان لە چاپ نەدراون و لەوانەیە بە هۆی تێپەڕینی ڕۆژگارەوە لە ناوچن و نیشانێکیان لێ بە جێ نەمێنێ . ئەو هۆنەرانە کە هۆنراوەکانیان بە یادگار ماونەتەوە بریتین لە : " ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیی ، مەولەوی ، وەفایی، جانی ، مەهجووری ، بێسارانی، یووسف یاسکە ، غەمناکی مەحزوونی، زەهاوی، خانای قوبادی، خەستە ، ڕەنجوور ، ئەحمەد پریسی ، کەیفی، فەریق ، زەنووری، داخی، هجری ،غەمبار ،خاکی، شەیدا ، صافی، دڵدار ، گۆران ،" و صەدان هۆنەری ترکە لاپەڕە کانی مێژووی وێژەی کوردی یان بە هۆنراوە تەڕو پاراوەکانیان ڕازاندووەتەوە .

زاراوەکانی کوردی

زمانی کوردی کە یەکێکە لە لقە زمانە کۆنەکانی ئێرانی ، بە پێ ی بەڵگەکانی مێژوویی بە تایبەت بەڵگەی مێژوونووسان و خۆرهەڵاتناسان، زمانی کوردی پاشماوەی زمانی مادی یە ، وە لە درێژایی ڕۆژگاردا گۆڕانێکی زۆری بەسەردا هاتووەو بە هۆی گۆڕانی باری کۆمەڵایەتی و رامیاری و ئابووری مەڵبەندەکان و دەراوسێ یەتی و تێکەڵی لەگەڵ زمانەکانی تردا بە چەن زاراوە- یێکی ناوچەیی دابەش بووە .

لەبارەی زمانی کوردی یەوە کە ئەگەڕێتەوە سەرزمانی مادی، دارمستتر ئەڵێ : پەڕاوی " ئاوێستا " کە لە زمانی مادەکانا بۆزەڕدەشت هەناردراوە بە زمانی مادی نووسراوە، زمانی کوردیش پاشماوەی زمانی مادی یە . نۆلدکە ئەڵێ: ئەگەر بەردە نوسراوێ لە مادەکانەوە بکەوێتە دەست ، شک ئەڕوا وەکوو خەتو

زمانی بەردەنووسراوەکانی پارس، بێ چونکە ئیسترابۆن لە نووسراوەکەی دا وتوویە: خەڵکی مادو پارس لە زمانی یەکتر تێ ئەگەیشتن .

بە پێی بیرو بڕوای مینۆرسکی گەرچی لە زمانی مادی یەوە جگە لە چەند ناوی تایبەت شتێ تر بەجێ نەماوە، بەڵام بە پێی بەڵگەکانی مێژوویی ئەوەمان بۆ دەرئەکەوێ کە نەتەوەی کورد - پاشماوەی ترۆمی مادە، دیارە زمانەکەشیان لکێکە لە زمانی مادی کە پەڕاوی ئاوێستای پێ نووسراوە.

دوکتۆر سپایزر ئەڵێ : هۆزەکانی زاگرۆس واتە کوردەکانی دانیشتووی ئارارات بە ناوەکانی: " لۆلۆ، گووتی ، کاسی، سۆباری" هەر کام بە زاراوەیێکی تایبەت وت و وێژیان ئەکرد کە ئەم زاراوانە گەلێ بە یەک نزیک بوون.

میر شەرەفخانی بتلیسی کە پەڕاوی شەرەفنامەی لە ساڵی١٠٠٥ ی کۆچی دا نووسیوە ئەڵێ : زمانی کوردی داگری چوار زاراوەی - گەورەیە کە هەر کام لەم زاراوانە چەند لقی لێ جیا ئەبێتەوە و ئەو چوار زاراوانە بریتین لە: " کرمانجی ، لوڕی، کەلهوڕی، گۆرانی "

بەڵام زمانناسانی هاوچەرخی کورد، زمانی کوردی یان بە پێنج زاراوە دابەش کردووە کە ئەم پێنج زاراوە بریتی یە لە: " کرمانجی باکووری، کرمانجی باشووری، گۆرانی، لەکی،لوڕی" ، وە هەر کام لەم زاراوانە چەند لکیان لێ جیا ئەبێتەوە. - زاراوەکانی کوردی بەم چەشنەیە :

١ - **کرمانجی باکووری** : کە بریتی یە لە شێوەکانی"بۆتانی ، بادینانی ، بایەزیدی، شەمدینانی، زازایی، قووچانی "

ئەم مەڵبەندانە ئەگرێتە بەر : " ماکۆ ، ورمێ، خۆی، سەلماس ، هەوشار ، قووچان ، بجنوورد ، کەلات ، دەوگەز ،شیروان ، فاراب، روودبار ، دەماوەند" لە ئێران . بادینان ، دهۆک ، ئاکرێ ، بارزان لە عێراق . ئیرەوان و بەشێ لە ئەرمەنستانی رووسیەو قارس و دیاربەکرو وان و ئەرزرۆمو پتلیس و ئەخلات و سعرد لە تورکیەو بەشێک لە سووریەو لبنان.

٢ ـ کرمانجی باشووری : کە بریتی یە لەشێوەکانی"سۆرانی بابانی ، موکریانی ، ئەردەلانی" ئەم مەڵبەندانە ئەگرێتە بەر: سنە، مەریوان ، جوانرۆ، سەقز، بانە سابلاغ، سەردەشت ،بۆکان ، میاندواو ، شنۆ، هەوشار لە ئێران ، وە رەواندز، حەریر ،هەولێر، پژدەر، کەرکووک ، سلێمانی، پێنجوێن لە عێراق .

٣ ـ گۆرانی یا هەورامی: کە بریتیە لە شێوەکانی،"هەورامانی تەخت ، لهۆنی ، ژاوەرۆیی" ئەم مەڵبەندانە ئەگرێتەبەر: ژاوەرۆ، هەورامانی تەخت ، نەوسوود، پاوە لە ئێران . تەوێڵێ، بیارێ، ئێلان پێ لە عێراق، وە هەندێ لە هۆزەکانی گۆران وهەوشارو خانەقین و زەنگەنەو سیامەنسوور لە ئێران و عێراق دا بە شێوەیێک لە شێوەکانی زاراوەی گۆرانی ئەدون . ئەم زاراوە لە سەرەتای پەیدا بوونی ئایینی پیرۆزی ئیسلامدا زمانی هۆنراوو وێژەی هۆنەران و بوێژانی کورد بووەو گەلێ شوێنەواری بایەدار بەم زمانە بە یادگار ماوەتەوە.

شەمسی قەیسی رازی لە پەڕاوی " المعجم فی معاییر اشعار العجم " کە لە سەرەتای سەدەی حەوتەمی کۆچی دا نووسیویە ئەڵێ : باشترین و خۆشترین کێشی هۆنراو فەهلەویاتە کەبەهەوا ـ کەی هەوای هەورامانی ئەڵێن و هەوای هەورامانی بریتی یە لە

هەوا و ئاهەنگی خەڵکی هەورامانی کوردستان، کە بە زاراوەی - هەورامی یا گۆرانی ئەدوێن.

بە پێی لێکۆڵینەوەی لێکۆڵەران ، زمانی مادی کە زمانی زگماکی و مێژوویی خەڵکی ئازەربایجان و کوردستان و وڵکەکانی ناوەندی ئێرانە، بە هۆی باری ناوچەیی و کۆمەڵایەتی یەوە چەند لقی لێ جیا بووەتەوەو لەگەڵ ئەوەش دا لەگەڵ زمانە کۆنەکانی ئێرانی دا هاوچەشن و نزیکە ، وە لەزۆربەی نووسراوی مێژوو- نووسانی ئیسلامی دا بەم زاراوانە فەهلەویات وتراوە، وەزمانی پەهلەوی کە گەلێ پەڕاوی پێ نووسراوە لکێکە لە زمانی کوردی.

لە شوێنەواری هۆنەران و بوێژانی رەی دا کە بە زاراوەی رازی یا لوڕی وت و وێژیان کردووە ، وادەرئەکەوێ کە زمانی مادی تاسنوورو کەوشەنی رەی رۆیشتووە. شاری هەمەدان وقەزوێن و ساوەو مەلایرو تویسرکان و هەندێ لە شارەکان و عێلەکانی ناوەندیو خۆرئاوایی ئێران و هەروەها شمێران و دەماوەندو دێکانی تارانیش بە یەکێ لە زاراوەکانی کوردی دوا ون .

ئیبنی خوردادبەو هەندێ لە جوغرافی زانانی ئیسلامی،وڵاتی پەهلەوی زوانانیان بە " بلادالپهلویون" ناوبردووە. ئەم ناوە تا چەند سەدەی پاش ئیسلام لە تەنیشتی ناوی " الجبال"یا کوێستان لەسەرچاوەکان دا ئەبینرێ . پاشان ئەم ناوە بە ناوی "هەورامان" ناوبانگی دەرکردو لەپاش ماوەیی تر بە شێوەی " هەورامانات" بە بەشێکی گچکە وتراوە .ئیبنی خوردادبە ناوی شارەکانی " بلاد الپهلویون"ی بەم چەشنە ناوبیر کردووە :" رەی، ئەسپەهان هەمەدان ، دەینەوەر، نەهاوەند، ماسیدان، مێهرجانقذف ، سوورە بەرد، شارەزوور."

٤ ـ لەکی : کە بریتی یە لە شێوەکانی" کەڵهوڕی ، ئیلامی، کوودەشتی ، شیروانی " ئەم مەڵبەندانە ئەگرێتەبەر : " کرماشان ، مایدەشت ، کولیایی، دەینەوەر ، قەسرشیرین،نەیریز لە ئێران ، خانەقین ، مەندەلی ، بەدرە، کووت لەعێراق .

٥ ـ لوڕی : کە بریتی یە لە شێوەکانی: " فەیلی،بەختیاری هەفتگلی ، سووسەنگردی" لە بنەڕەتا بە دوو شێوە دا بەش ئەکرێ. یەکەم شێوەی لوڕی بەختیاری کە مەڵبەندەکانی:دزفوول،شاری ـ کورد، چوارمەحاڵ ، پشتکۆ ناوچەکانی تری بەختیاری ئەگرێتەبەر دووهەم شێوەی لوڕی فەیلی کە لەم مەڵبەندانەدا وتوویژی پێ ئەکرێ : خوڕەماوا ، ئەلشتەر و ناوچەکانیان.

مامۆستا گیوی موکریانی لە فەرهەنگی مەهاباد ئەڵێ : کۆنترین پەڕتووکی کوردی ناوی (دینکەرد)ەکەبەزمانی پەهلەوی نووسراوە و ئەو زمانە زمانی لوڕو کەڵهوڕو شوانانە .

مامۆستا مەردووخیش لای وایە کە زمانی پەهلەوی یەکێ لە شێوەکانی کوردی بووە کەگەلێ بەزاراوەی لوڕی وگۆرانی یەوە نزیکە .

هۆنراوی کوردی

هۆنەرانی کۆنی کورد هەر لەمێژەوە بەکێشی نێوارهۆنراویان هۆنیوەتەوە ، دیارە هۆنراویش بەر لە داهاتنی کێش و نێوار ـ هۆنراوەتەوە . بە تایبەت هۆنراوو هەڵبەستی کوردیش هەر لە مێژەوە لە سەر ژمارەی پەنجە یاهیجا وتراوەو ئەم چەشنە هۆنراوە بەهۆنراوەی دەهیجایی ناسراوە . واتە هەر خشتێکی دە هیجای هەیە و ئەمەش هۆنراوێکی خۆماڵی یە .

بە پێی دیوانی هۆنەرانی کورد کە بە یادگار بۆمان ماوەتەوە، هۆنراوی کوردی ئەکرێ بە دوانزە بەشەوە کە بریتین لە: " دوو تاکی، هەڵبەسە، بەند، پارچە، فەرد، چوار خشتەکی، بەندی دوبارە، داچنراو، زیادکراو، چیل ، رازاوە، مەتەڵ".

دووتاکی یا "مثنوی":

بە هۆنراوێک ئەڵێن کە هەر بەیتێکی سەروایێکی تایبەتی هەبێ. ئەم چەشنە هۆنراوە زۆرتر لە چیرۆک و داستاندا بە کار ئەبرێ . وەکوو چیرۆکەکانی : " شەماڵ و زەلان، خەسرەوو شیرین، کەنیزەک و یازدەڕەزم، وەنەوش و بەڕەزا " کە لە سەر ئەم ڕێچکە ڕۆیشتون . ئەم چەشنە هۆنراوە لە لایەنی ئێرانیەکانەوە بەدی هاتووەو لە وێژەی کۆنی عەرەبدا نیشانەیی لەم چەشنە هۆنراوە نابینرێ . بۆ وێنە فەقێ عەبدلی بۆرەکەیی لە " شەماڵ و زەلان" دا ئەڵێ:

قاوکەردش وە قین وەکەیانەوە   هەی دادهەی بێداد هەی بەیانەوە
خێزان خرۆشان تەمام سەرداران   سەرداران صاحیب هەزار هەزاران
هەی داد هەی بێداد شێران شێرزاد   نا مووس مەردی زەلان شی وەباد
صەف دا صەف ئارا سەرهەنگ سەردارا ن   تیپ تیپ و لەک لەک نەسەردیارا ن
تیپێ کیانا پەی پەچەپانا   قەدیم هەوارگەی گەورەی جافانا
تیپێ کیانا پەی شار سنە   چەنی زەخیرەو بارخانەو بنە
تیپێ کیانا پەرێ کۆی ئەکز   سپەردش بە ئەو ئاشار سەقز
تیپێ هەمدان تیپێ کرماشان   تیپێ کیانا پەرێ هەورامان
تیپێ پەی سەردەشت تیپێ پەی بانە   تیپێ پەی سەڵماس تیپێ پەی خانە
تیپێ پەی ورمێ تیپێ پەی هەوشار   تیپێ پەی کرند تیپێ پەی بیجار
تیپێ پەی ڕێژاو تیپێ پەی زەهاو   تیپێ کیانا ئەو پەرێ دواو

تیپێ پەی ماردین تیپێ پەی قەجەر   تیپێ کوردسان شۆڕ شەڕ نە سەر

تیپێ پەی هندی تیپێ پەی کشمیر   تیپێ پەی بۆتان تیپێ پەی حەریر

تیپێ پەی بتلیس تیپێ پەی ئەخلات   تیپێ پەی قووچان تیپێ پەی کەلات

هەڵبەسە یا " غزل ":

بۆ دەربڕینی هەست و ناڵەو هاواری دەروونە. نیوە هۆنراوی یەکەمی سەرەتای هەڵبەسە کە لەگەڵ نیوەکەی تریا لە سەر یەک سەروان و هەموو هۆنراوەکانی تریش کە لە شوێنی ئەودا دێن لە سەر ئەو سەروایە ئەڕوا تا ئەبڕێتەوە. ئەو کێشانەی کە لە هەڵبەسەو بەندا بەکار ئەبرێ یەکسانن ، وە جیاوازی لە نێوانی هەڵبەسەو بەند ئەوەیە کە ژمارەی دێڕەکانی بەند لە هەڵبەسە زیاترە. هەڵبەسە بۆ دەربڕینی هەست و ناڵەی دەروون و ئەوین و خواناسیەو بەدەگمەن ژمارەی دێڕەکانی ئەگاتە دە یا دوانزە بەڵام بەند بۆ هەڵگوتن و گلەو گازندەو مەبەسی خووڕەوشت و پیتۆڵی و ئایینی یەو ژمارەی دێڕەکانتا هەر کاتێ هۆنەر سەروای بە دەستەوە بێ ئەتوانێ درێژەی پێ بدا.

لە ناو هۆنەرانی کوردا باوە کە هۆنەر ناو، وە یا نازناوی خۆی ئەخاتە دوایین دێڕی هۆنراوەکەی خۆیەوە ، وە ئەم رەوشتە لە ناو هۆنراوی فارسیش دا باوە. بەڵام ئەم رەوشتە لە بەندا باو نەبووە. ئەوەش ئەبێ بڵێین کە لە سەدەی هەشتەمی کۆچیا کە ئایینی یارسان یا حەقە لە هەورامان دا پەرەی سەندووە ، سانسەهاکی بەرزنجەیی گەلێ هۆنەری لە دەوروبەری خۆی کۆکردووەتەوەو گەلێ شوێنەواری بایی داریان بە کوردی دانا وە. بۆ نموونە " عابدینی جاف " لە سەدەی هەشتەمی کۆچی دا - لەم هۆنراوانەدا نازناوی خۆی بەکار بردووە کە ئەڵێ :

بە وتەی سەرھەنجامم | لە شارەزووری ھەنجامم
یارم لەوێ ئەدا کامم | لە بادە پڕ ئەکا جامم
سا رێش ئەکا رێش و زامم | تا بگەمە ھەمێ و دامم
من عابدینی ھەورامم | دڵداری جوانی خواجامم

ھەڵبەسە کە لە کوردی دا چامەیشی پێ ئەوترێ، لە بنەڕەتا بە واتای ئەوین بازی یە، وە دیوانی زۆربەی ھۆنەرانی کورد داگری ئەم چەشنە ھۆنراوەیە. بۆوێنە ئەم ھەڵبەسەی "نالی" یە وێنەیێکە لە ھۆنراوی ھەڵبەسەی کوردی کە ئەڵێ:

کەتۆقیبلەی دەمەت سابێنەقوربان | لەسەرماچێ دڵم مەشکێنەقوربان
وەرە بنواڕەدوو دەستی خەناویت | خەتاوی چی ھەموو ھەرخوێنەقوربان
لە ئاوی چاوی من دا خۆت ببینە | لەباتی مەنظەرەو ئاوێنە قوربان
ئەگەردڵ غەیری حوببی تۆی تیا بێ | بە دەستی خۆت دڵم دەربێنەقوربان
لەبۆخەلقی خەڵات پەخشانی ماچە | خەڵاتی من ھەمووھەرجوێنەقوربان
فتووری چاوەکانت نانوێنێ | بە "نالی"فتنەبەس بنوێنەقوربان

بەند یا " قصیدە ":

وەکوو ھەڵبەسە نیوە ھۆنراوی یەکەمی سەرەتای بەند لەگەڵ نیوەی دووھەمیا لە سەر یەک سەروا یەو ھەمووی ھۆنراوی بەندەکە لەسەر ئەو سەروایە ئەڕوا. ژمارەی دێڕەکانی ئەبێ لە یازدە دێڕ کەمتر نەبێ. ھۆنەر ھەتا سەروای بە دەستەوەیە ئەتوانێت درێژە بداتە باسەکەی. ھۆنراوی بەند بۆ ھەڵگوتن، گازندە،بیرەوەری، پەند، شیوەن، پرسیارو وەڵام، مەبەستی کۆمەڵایەتی بەکارئەبرێ وێنەی ئەم چەشنە ھۆنراوانە لە وێژەی کوردی دا زۆرە.ئەم بەندەی (رەمزی) یە نمونەیێکە لە ھۆنراوی بەند کە ئەڵێ:

دەمێکە پەرتەخەیاڵم،بڵاوەئەفکارم | دەمێکەلاڵەزمانی دڵی پڕ ئازارم

دەمێکە باعثی پەستیمە عزەتی نەفسم
دەمێکە مانعی بەرزیمە بەختی بەدکارم
دەمێکە شەوقی لەئاسۆنەدا وەرۆژی ئومێد
دەمێکە سوبحی مەرامی نەدیوە شەوگارم
بە دەوری نوقتەیی ئاوەندی دائیرەی غەمدا
لەسەر صەحیفەیی ئەمدەورەچەشنی پەرگارم
بە شەوستارە ژمێریی ئەکەم هەتا وەکورۆژ
بە رۆژ هەتا وەکووشەو،پاسەوانی بازارم
بە دەردو داخەوە،کە تل ئەخۆمو بێ هۆشم
بە ئۆفو ئاخەوە، کە خول ئەخۆموهوشیارم
بەتیغی جەوروجەفا ،سینەئەنجن ئەنجن خۆم
بە تیری دەردوبەڵا،جەرگ ودڵ بریندارم
منی فەلەک زدەوو بێ نەوا ئەبێ چی بکەم
لەگەڵ زەمانەیی بەدکارو بەختی لاسارم
نەخاوەنی مەڕو ماڵات وجووت و ئەملاکم
نە صاحبی رەوگ و رانودێو زەوی و زارم
نە شێخی دەس بڕی،ئاینی دین بە دونیاوە
نەبیرو مورشدی بێ چاوو رووی ریاکارم
نە خاوەنی کەس وکارێکی دەوڵەمەندی بەچنگ
نە صاحبی کوڕو کاڵێکی زۆرو دەس دارم
نە شارەزا بە بەلات و نە هەمدەمی سوفەرا
نە یاوەری وزراوو ئەمیرو خونکارم
نە کاتبێکی دەنی،خودپەسەندی نەفام
نە شاعیرێکی هەوا بەرزی هەرزە گوفتارم
من ئەوکەمەم کە لە فەضڵی خواوە تا ئێستە
بەدیم نەکردووە دەرحەق بەیاروئەغیارم
گوڵی شکۆفەیی باخی کەسێکی پاک نەژاد،
نەمامی گوڵشەنی زاتێکی راست رەفتارم
لەگەڵ ئەمیشە ئەزانم کە (رەمزی)من هەرگیز
لە لەومی ناحەزی پەتیارەنەبووە رزگارم

پارچە یا "قطعە":

بە هۆنراوێ ئەڵێن کە ژمارەی دێڕەکانی لە نێوانی دوو تا هەژدە دێڕە. هۆنراوی پارچە بۆ پەندو خووورەوشت ئەوترێ. — پەندەکانی پیرەمێردی نەمر هەمووی پارچەیە. ئەم هۆنراوانەی پیرەمێردە نموونەیێکە لە هۆنراوی پارچە کە ئەڵێ:

دە پەندەو، یەکێ دەدینا ردێنێ — دیاری ژیانە، خەڵکی بێخوێنێ
لەگەڵ خوادا سەرڕاست بە چاکە — هیچ لەو ون نابێ خراپەو چاکە
لەگەڵ خەڵک دا ئینصاف بنوێنە — هەتا دەتوانی نەفست بشکێنە
بۆ هەژار دڵسۆز، بۆگەورە حورمەت — بۆ لەخۆت خوارتر لوطف و شەفەقەت
بۆ دۆست رابەربە، بۆ دوژمن بەحێلم — بە تەوازع بە لەگەڵ ئەهلی عیلم
لەگەڵ جاهیلدا بێ دەنگ و خامۆش — ئەم دە پەندەی من نەکەی فەرامۆش
کلیلی گەنجی پەند دیانەتە — دین نەبێ پەندت لە لا زەحمەتە

فەرد یا هۆنراوی یەک تاکی:

بە هۆنراوێک ئەڵێن کە هۆنەر مەبەستێک لە ناو تاکە هۆنراوێک دا ئەگونجێنێ و ئەم چەشنە هۆنراوە لە کوردی دا زۆرەو لە دیوانی زۆربەی هۆنەرانی کوردا ئەبینرێ. فەرد داگری دوو خشت یا دوو دێڕ هۆنراوە. بۆ نموونە بڕوانن ئەم فەردەی مەولەوی کە ئەڵێ:

ئای چەند سەرچەنگ چەرخ چەپ وەردم
چەرخ چەن چەرخا و من مام نەمەردم

واتە: ئای چەند چەپۆکی چەرخی چەپگەردم خواردو، چەند چار چەرخ هەڵسووڕا کە چی من هەر مامەوە بۆ مەینەتی دنیا و نەمردم.

وەیا وەکوو "صابری" ئەڵێ:

جا وەکەت کوێرو زبانت لاڵ و غافڵ کەڕە گوێت
وەقتی ئیحسان و عیبادەت چونکەشەیتان فێرە پێت

وە یا " ئەمین فەیضی بەگ " ئەڵێ:

گەر رەفێقت پیاوی صادق بێ چ باکی رێگەتە
گەر کەسێ بەخوو لەگەڵتا بێ جەهەننەم چێگەتە

چوارخشتەکی یا " رباعی ":

چوارخشتەکی بریتی یە لە چوارخشت هۆنراو یا چوار نیوە هۆنراو . لە هۆنراوی چوارخشتەکی دا تەنیا دێڕی دووهەمی واتا خشتەکی سێهەمی سەرواکەی ئازادەو ئەو خشتەکیەکانی تری هەموو یان یەک سەروایان هەیە . وەکوو چوارخشتەکیەکانی بابەتاهیرو خەلیفەئەڵماسی گەزەردەرەیی و مامۆستا هەژار . لە وێژەی فارسی دا چوارخشتەکیەکانی خەیام ناوبانگی جیهانی پەیدا کردووەو — گەلێ لە هۆنەرانی جیهان ، چوارخشتەکیەکانی خەیامیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی خۆیان . گەلێ لە هۆنەرانی کوردیش چارینەکانی خەیامیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی . ئەم چارینانەی " مامۆستا هەژار " نموونەیێکە لە گۆڕینی هۆنراوی خەیام کە ئەڵێ:

ئەم گۆزەوەکومن بووە :دڵدا روهەژار
جارێکی دڵی خۆش بووە صەدجار خەمبار
ئەو هەنگڵ و دەسگرەی لە ملیا دیوتە :
دەستێ بووە زۆر خراوەتە سەرملی یار

* * *

مەڕوانە پەشێو لێو بەبارم .نە کەمم
بەرزم لە هەزاری یا چیای سەرپەتەمم
هەر کەس لە سەرێکەوە خودا پێداوە
من خاوەنی شەشدانگی کوڵ و دەردوخەمم

بەندی دوبارە یا "تەرجیعبەند":

ئەم چەشنە هۆنراوە کە کۆمەڵە هۆنراوێکی بەند بەندە، رەنگە هەموو چەشنە هۆنراوێکی وەکوو پێنج خشتەکی وشەش خشتەکی و حەوت خشتەکی و داچنراوو زیادکراوی بەرکەوێ . لەم چەشنە هۆنراوەدا لە دوایی هەر بەندێکا هۆنراوێک ئەوترێتەوەو هەر بەندێک لەم هۆنراوە لەسەر سەروایێک ئەڕوا . بۆنموونەبەندێک لە بەندی دوبارەکەی " مەلای جزیری" دێنین . ئەم بەندی دوبارە کە بریتی یە لە حەوت بەند، لە ناوەندی هەر بەندێکا ئەم تاقە هۆنراوە دووپات ئەکرێتەوە کە ئەڵێ :

مەستو خرامان بساز لێ دمەشن سیی و قاز

ئەمەش بەندی یەکەمی " بەندی دوبارەکەی" مەلای جزیری یە کە ئەڵێ :

چۆمە تەماشا چەمەن تازەگول و نەستەرەن
غونچەو بشکۆ لە کن چیچەک و نەسرین سمەن
تێک سەحەرێ مەست بوون موحبەتەکێ خوەست بوون
زولفەکێ ئەو بەست بوون عەقرەبیان گەست بوون
یەک بیەک ئەو خەملین بەغچە بوان کەملین
بولبولێ سوهتی دلین تێک ژوان دەس بلین
دل بمەیی بیتەساز رەوضەیێ باغی مەجاز
مەستو خرامان بساز لی دمەشن سیی و قاز

داچنراو یا " مسمط" :

بە چەشنە هونراوی ئەلین کە داگری شەش دیر بی، وە دوو ـ نیوە هونراوی دوایی سەروایێکی بی . گەلی لە هونەرانی کورد هونراوی داچنراویان لەپینج دیردا هونیوەتەوەو ئەم چەشنە

هۆنراوە کە لە وێژەی کوردی دا پێنج خشتەکیشی پێ ئەوترێ نموونەیان زۆرە. لەم چەشنە هۆنراوەدا پێنج خشتەکی یەکەم هەمووی دێڕەکانی یەک سەروای هەیەو ئەو پێنج خشتەکیەکانیتر کە بە شوێن ئەودا دێن جگە لە دێڕی پێنجەمیان کە سەروای - پێنج خشتەکی یەکەمی هەیە ئەوانیتری سەروایێتریان هەیە. ئەم چەشنە هۆنراوە لە دیوانی "ئەحمەدی کۆر" دا زۆرە و ئەتوانین بڵێین زۆربەی هۆنراوەکانی ئەو پێنج خشتەکیە. ئەم پێنج خشتەکی یەی " وەفایی" نمونەیێکە لە هۆنراوی داچنراو کە ئەڵێ :

فەرموویە کە من پادشەهی حوسنی دڵارام
خورشیدو مەهن ئاوێنەداری روخی زیبام
فردەوسی جەماڵم بە نهالی قەدی طوبام
یەعنی بە دوو لێوصاحبی اعجازیمەسیحام
ماچێکی دەمتکافی یە بۆ کوشتەیی باڵام
فینجانی دەمتساغری یاقووتی رەوانە
وەک نەشئەی حەیاتی دڵە یاقووتی رەوانە
ئەو چاوە طەبیبو بەلەدی دەردی دڵانە
عادەتچیە بۆمن کەحەکیمێکی نەزانە
جێی نەشتەری وی ئاگری بەردا دڵی سووتاوم
ئەگریجەو پەرچەم مددی پەرچەمی کاڵن
فوجی حەبەشن لەشکری سلطانی جماڵن
دەروێشی روو رەونەقی باخی خەتوخاڵن
هەریێکە لە لایێ بە ئومێدی سەرو ماڵن
چون کەوتمە ئەو داوە بە خۆمو دڵی شەیدام
ئەی موشکی خەتایی خەتِوخەت جەوهەری کوڵمەت
ئەی سونبولی تەردووکەلیسەرمەجمەری کو لمەت
سووتاوە (وەفایی)لە هەوای ئاوری کوڵمەت
سا ئەودەمەوا بێنە ئەتۆبیو سەری کوڵمەت
غەیری ئەو بە خوانیە لەو لێوە تەمەننام

زیادکراو یا "مستزاد":

ئەم چەشنە هۆنراوە رەنگە لە چوارخشتەکی و هەڵبەستەو چامەو بەندىدا هەبێ، وە ئەمەش بە چەشنێکە کە لەپاش هەر خشتێک تیکەیێکی کورتی پێ زیادبکرێ، وە ئەم تیکە کورتانە لەگەڵ یەکا هاوکێش و هاوسەروان و پەیوەندیان بە یەکەوە هەیە. ئەم چەند هۆنراوانەی نالی‌یە نموونەیێکن لە هۆنراوی زیادکراوی کوردی کە ئەڵێ:

ئەی تازە جەوان ،پیرم وئیفتادەو کەوتووم تا ماوە حەیاتم
دەستێ بدەرە دەستی شکستەم کەلە دەس چووم قوربانی وەفاتم
تۆ یووسفی ئەو حوسنی لەسەر میصری جنانی من پیرمو فانی
لەم کولبەی ئەحزانە نە زیندوومو نەمردوم هەر وا بە تەماتم
فەرقێکی نەکرد نەفسی نەفیسم بە عینایەت وەحشی لە ولایەت
لەم گۆشەی وێرانەیە هەر مامەوە وەک بووم وەی شوومی وڵاتم
ئەی قوببەی "طیبە"کە دەڵێ حوققەی "طیبی" مەئوای حەبیبی
مسکینم و بەو خاکە عەطرناکەوە هاتووم بەو بۆنەوە هاتم

چیل یا "ملمع":

بە هۆنراویک ئەڵێن کە خشتێکی بە زمانی فارسی یا عەرەبی بێ و ئەو خشتەکەی تری بە کوردی بێ. وەکوو ئەم هەڵبەستەی "سالم" کە خشتێکی بە کوردی یەو خشتێکی تری بە فارسی یەوە ئەڵێ:

ئەگەر ئومێدی دڵ بێنێتە جێ ماهی جیهان ئارا
بەخال هندوش بخشم سمرقندوبخارا را
لەبن خاری موغەیلان وەصڵ ئەگەر بێ ئارەزوو ناکەم
کنار آب رکنا باد وگلگشت مصلارا

نەصیحەت بگرە گوێ جانا ، لە لایان زۆر بە تەعظیمە

جوانان سعادتمند ، پند پیردانا را

دوو سەد جار گەر بەگوێ‌خۆم حەرفی ساردت بشنەوم شادم

جواب تلخ میزیبدلب لعل شکرخا را

ئەگەر حۆری لە کوثرشوستوشۆی خۆی دا بە تۆ نابێ

بەآب ورنگ وخال وخط چەحاجت روی زیبا را

لە ئیدراکی شکەنجی عوقدەیی زوڵفت ئەرێشانم

کەکس نگشودونگشاید بەحکمت این معمارا

کە شۆڵەی طەلعەتی یووسف طلووعی کرد لە چی زانیم؟

کەعشق از پردە عصمت برون آرد زلیخا را

کەلامت "حافظا " دڵ سەنجە بۆ " سالم" وەها چاکە

کەبر نظم‌تو افشاند فلک عقد ثریا را

رازاوە یا " موشبح"

ئەم چەشنە هۆنراوە گەرچی لە وێژەی کوردی دا وێنەی کەمە بەڵام لەبەر ئەوەی هەندێ لە هۆنەرانی کورد لەم چەشنە هۆنراوە یان هۆنیوەتەوە ، ناچارین کورتە باسێکی لێوە بکەین .ئەم چەشنە هۆنراوە لە بنەڕەتا ئەندەلوسی یەکان دایان ناوە . هۆنەر لەسەر دووهەمین دێڕی هۆنراوەکەی خۆی دا چەن پیتێک دائەنێ و ئەگەر ئەو پیتانە کۆبکرێنەوە ناو یا وشەیێکی لێ دروست ئەبێ. بۆ نموونە چەند هۆنراوی " مەحوی" دێنین کە ئەڵێ :

نیمە یاری نیگاهی (غ،م،ز،ە)

غەمزە دل دۆزە لەتم کە،تۆبە (ش ،ی ر)

شیری ئەبرۆت یەک ئیشارەی بۆمنی شەیدا بەسە

تیژە چونکە داویە کوورەموحەببەت (ئا ،ب)

ئا بی تێغت دیاره ئاوی زیندەگانی تێکەڵە

کوشتەکانت زیندوون تا رۆژی (ح،ش،ر)

حەشرە هەستاوە لە عالەم قاپی تەوبە داخرا

غولغولەی عەلەم کەگەییەئەوچی(چ، ر،خ)

چەرخی کەچ رەفتارە باقڵ دەورەییێکی تر ئەدا

پڕزەهر کە جامەکەم وەک (ش ،ر،ب ، ت)

شەربەتی مەرگی لە ئاوی زیندەگی پێ خۆشترە

وەعدەی وەصڵی نەدەیتێ (ح، م، د ، ی)

" حەمدی" تا کەی بناڵێنێ لەژێر باری غەما

بۆچی نابێ ئەی صەنەم رەحمەت بەویشا جاریبێ.

مەتەڵ یا " معما " :

بە هۆنراوێک ئەوترێ کە هۆنەر ناوی دڵدار یا چتێ تر لە هۆنراوەکەیا بە شێوەی مەتەڵ دێنێ و لە سەری ئەڕوا ، وە ئەم چەشنە هۆنراوە هەم لە فولکلۆر وهەم لە وێژەی کوردی دا نموونەی زۆرە . بۆ وێنە لە فلکلۆردا ئەم چەند هۆنراوە کە مەتەڵیان تیایەو بە هیجا هۆنراوەتەوە دێنین . وەکوو :

قەڵای گەچین رێی نیەتێ ی چین . (هێلکەیە).

چل ناڵ چل بزمار چل چلووکەی چل هەزار . (پشتەسەرە)

ئەم لا پەرژین ئەو لا پەرژین تیایەتی کۆترێکی نەخشین. (چاوە)

لەوێژەی کوردیشا هەروەها وتمان ئەم چەشنە هۆنراوەنموونەی زۆرە . بۆ نموونە چەند هۆنراوی (مەسووری گەڵباخی)دێنین کە رووی کردووەتە (شاکەی گەڵاڵی) و داوای لێکردووە کە ئەم مەتەڵە هەڵێنێ ، وە لەم هۆنراوانەدا مەبەستی (ساڵ و چوار وەرزە) ، کە ئەڵێ :

شاکە طەیرێ وەن،براکەطەیرێ وەن

نە ئی دنیادا عەجەب طەیرێ وەن

چوار بالْ دارۆ هەر بالْ خەیری وەن

چوار سەر دارۆ هەرسەرسەیرێ وەن

هەر بالْێ سێ پەڕ بەنەن وە بالْش

هەر پەڕێ سێ ڕەنگ مەنمانۆ کالْش

شیخ شهاب الدینی سوورەبەردی

(٥٣٩ – ٦٣٢)

مەی نۆشی بەرزی شاری سوورەبەرد — ئارایشدەری دەشت و کەژو هەرد

پێغەمبەرێکی زانستی دێرین — بۆ دانەوەی باس (فخرالمرسلین)

شەیدا بە تیشکی پاکی خودایی — مێملی مرگ و درۆو جودایی

شۆڕە سوواری بەرزی خواناسی — کەخوای بە تاق و تەنیایی ناسی

خەرقە،پۆشێکی مەیخانەی ئەوین — ژیانی پڕ لە هەورازو نەوین

دلی روون بووە بە رووناکی خوا — وتەی بۆ دەردی دل بووە دەوا

هۆنراوی دلی هێنایە خرۆش — بیرەکەی خەلکی هێنایە سەرهۆش

هۆنراوەکانی خۆراکی گیانە — وتاری مایەی ئەهوەنی ژیانە

هاوڕازی داستانی ئەم شوێنە ناوی " شیخ شهابالدین " کوڕی " عبداللە " و نازناوی " شەهاب "ە کە لە سالی ٥٣٩ ی کۆچی لە شارۆلکەی سوورەبەرد یا سوهر وەردا هاتووەتەدونیاوە. سوورە بەرد یا سوهروەرد شارۆلکەیێ بووە لە گەڕووس کە بە پێی وتەی ئیبنی خورداذبە ئەم شارۆلکە لە سەدەی چوارەم و پێنجەمی کۆچی دا یەکێ لە شارۆلکەکانی شارەزوور بووەو شارەزووریش یەکێ لە شارەکانی " بلادالپهلویون" هاتووەتە ژمار. سوورەبەرد بە پێ ی

وتەی مێژوونووسان لە پەلاماری مەغووڵەکان دا وێران کراوە و- زۆربەی خەڵکەکەی کوژراوە، بەڵام ئێستا بە یەکێ لە دێکانی گەرووس دێتە ئەژمار کە لە نزیکی شاری زەنگان دا یەو زۆربەی دانیشتوانی کوردن.

بە پێی پەڕاوی " دايرة المعارف الاسلامية "، شێخ شهاب- الدین هەر لە سەردەمی مناڵی لە قوتابخانەدا خەریکی خوێندن بووەو پاشان چووەتە بەغداو لە لای مامی " ابونجیب " خەریکی خوێندنی فقهی ئیسلامی بووەو پاش ئەوە رۆیشتووەتە لای " شێخ عبدالقادری گەیلانی" و لە زانست و خواناسی ئەو بەهرەی وەر- گرتووەو ماوەیێکیش لە لای " شێخ نجمالدینی کبری" دا ماوەتەوە و لە زانست و خواناسی ئەو بەهرەمەند بووە، بەڵام شێخ کاتێ لە لای مامی بووە کە وتووەتە داوی تەریقەتەوەو هەر لە ئەو تەر- یقەتی وەرگرتووە، لەپاشا لە بەغدا ماوەتەوەو خەلیفەی بەغدا کە لەو سەردەمەدا ناوی " ناصرالدین" بووە گەلێ رێزی گرتووەو بۆ بەرێوە بردنی وڵات پرسی پێ کردووە.

شێخ بە جۆرێ ناوو ناوبانگی خواناسی دەرکردووە کە مو- سڵمانان لە هەموو شوێنێکەوە هاتوونەتە لای و دیتنیان لێ کردووەو لە پەندو ئامۆژگاریەکانی بەهرەمەند بوون. شێخ لە ئاخرو ئۆخری تەمەنیا تووشی نەخۆشی لەرزۆک یا ئیفلیج بووەولە گەڵ ئەوەی سامان و دارایێکی زۆری هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی - هەمووی سامانەکەی بە هەژارو فەقیربەخشی بوو کاتێ مردئەوە- ندەی نەبووە بەشی دووگەزە جاوی کفنەکەی بکا . شێخ لەساڵی ٦٣٢ لە تەمەنی ٩٣ ساڵی لە بەغدا دا کۆچی دوایی کردووەو لەگۆڕستانی " دارالسلام" دا نێژراوە.

شیخ شهاب الدینی سووره‌بەردی یەکێ لە هۆزانانی هەرە - بەرزی سەدەی شەشەم و حەوتەمی کورد دێتە ئەژمار، وە یەکێ لە ئەستێرە هەرە گەشەکانی ئاسمانی کوردەواری یەو هەتا هەتایە هەر ئەدرەوشێتەوە. ئەو وەکوو ئەستێرەیێکی گەش ، ئاسمانی فەرهەنگ و زانستی ئیسلامی بە تیشکی خۆی تروووسکەدارکرد ،گەرچی ئەستێرەی ژیانی ئەو ئاوا بوو، بەڵام تیشکێ کە لە خۆیەوە بە جێی هێشت تائەمڕۆ هەر ئەدرەوشێتەوە. ئەو لەگەڵ ئەوەی لە شاری بەغدا لە ناو عەرەبان دا ژیانی بردە سەر، بەڵام هەرگیز کوردستانی لە بیر نەبردەوەو گاگا هۆنراوی بەزمانی کوردی - ئەهۆنیەوە.

شێخ گەلێ پەڕاوی بە زمانی عەرەبی نووسیوە کە گرنگترینی ئەو پەڕاوانە بریتین لە : (عوارف المعارف ، رشف النصایح ، اعلام الهدی و ....." ه ئەو گەلێ شاگردیشی بارهێناوەو ودمو - ئیجازەی زانستی پێ یان داوە، کە لە ناوی ئەوانەدا ئەتوانین لە : " بهاء الدین زکریا ، سەعدی شیرازی" و هەندێ تر ناو ببەین. ئەو دامەزرێنەری تەریقەتی " سوهروەردی"یە. شێخ سەعدیشیرازیش یەکێ لە شاگردان و پەیڕەوانی ئەو بووەو لە پەڕاوی "بووستان" دا بەم چەشنە لەشێخ شەهابەوە یاد ئەکاو ئەڵێ :

مرا شیخ دانای مرشدشهاب دو اندرز فرمود بررویآب
یکی آنکه درنفس خودبین مباش دگرآنکه درجمع بدبین مباش

واتە: شێخ شەهاب ، زاناو مەلەوانی بیرتیژی لە گەڕانی دەریادا دوو پەندی دادامو ئامۆژگاریمی کردو پێمی وت : یەکەم لە فیزو هەواو خۆپەسەندی خۆت بپارێزەو دووهەم لە خەڵک بەدبین مەبەو بە چاوی خراپ سەرنجیان مەدە.

شێخ گەلێ هۆنراوی بەکوردی و فارسی و عەرەبی هۆنیوەتەوە کە هۆنراوە فارسی و عەرەبی یەکانی لەپەڕاوە عەرەبی یەکاندا هاتووە ، بەڵام هۆنراوە کوردی یەکانی لە ناو بەیازو کەشکۆڵە ـ کاندا تۆمار کراوە و بە یادگارماونەتەوە . ئەم هۆنراوانە نموونەیێکن لە هۆنراوە تەڕو پاراوەکانی ئەو کە ئەڵێ :

زامانم ئیمشەو ،زامانم ئیمشەو   های های ناسۆرەن زامانم ئیمشەو
گوڵگوونەن بەزووخ دامانم ئیمشەو   جەلاد نمەدۆ ئامانم ئیمشەو
ئەسرینم جەچەرخ زامانەن ئیمشەو   ئامانەن دامان غەمانەن ئیمشەو
عاڵەم جەناڵەم بێزارەن ئیمشەو   خرۆس کەی چون من بێدارەن ئیمشەو
طەبیب کۆن بدۆ دەرمانم ئیمشەو   بە دەرد ئەیووب کرمانم ئیمشەو
ئاخ ئاخم جەدەست برینەن ئیمشەو   مورغ شەوچەنیم گرینەن ئیمشەو
گەرمەن بازاڕم چەنی دەرد ئیمشەو   سوود سەودا مەن ئاهـ سەرد ئیمشەو
زوخاوان چەزام گاز مار ئیمشەو   بەرگم کەردەن چیت قەڵەمکار ئیمشەو
جەلادم جە لام بەرنشتەن ئیمشەو   چەنگ گیان کێشان نەمشتەن ئیمشەو
ئامان جە کێشان هیجرانم ئیمشەو   چون یووسف نەچای کەنعانم ئیمشەو
شام راحەتم زەحمەتەن ئیمشەو   ئێش رێش نێش نەسرەفتەن ئیمشەو
پڕ سامەن عاڵەم چەتاڵەم ئیمشەو   جەناڵەم مەشۆ ، من زاڵەم ئیمشەو
هاوارم جە عەرش ویاران ئیمشەو   جەدوودم گومبی ستاران ئیمشەو
بەدەرد فەرهادسەنگ تاشام ئیمشەو   شاپوور بیم تەصویر دۆست کێشام ئیمشەو
وامق بیم پەرسا مرای نۆشاد ئیمشەو   پەی عەزرا عومرم داوە باد ئیمشەو
هەی یاران بڕیان حەیاتم ئیمشەو   چون خضر خەریک ظوڵماتم ئیمشەو
ها بیموەسەر مەشق کولێەی نام ئیمشەو   چون بێژەن نەقەعر چای سیام ئیمشەو
هاوارم هاوار هاوارەن ئیمشەو   نە یارنە یاوەر دیارەن ئیمشەو
زام ناسۆرم پڕ نێشەن ئیمشەو   دیدەی بێ نوورم پڕ ئێشەن ئیمشەو

کونوارث کۆن خەلق کمران شین ئیمشەو   کۆن مەلا کۆن شێخ کۆن یاسین ئیمشەو
واوەیلا بە من دەیجوورەن ئیمشەو   دیدەم مەحو نوورکۆی طوورەن ئیمشەو
جان کەندەن مەدۆ عەذابم ئیمشەو   شەهابم بە بەرق کەبابم ئیمشەو
صەدای غوڕغوڕم چون صوورەن ئیمشەو   (قابض الارواح) ضەروورەن ئیمشەو
کێ زانۆ بە دەردنەبەردم ئیمشەو   جوانا وکەردەن رەنگ زەردم ئیمشەو
یاران هەی یاران بەدتالەم ئیمشەو   عالەم نەسرەفتەن جە نالەم ئیمشەو
من کەلەی بێ مەغز پووچمەن ئیمشەو   یاران (بەهممەت) کووچمەن ئیمشەو
من سیاسفتەی بێ بەرقم ئیمشەو   عەقرەب نێشش دان بەفەرقم ئیمشەو
جە دەست دەوران دادەدادەن ئیمشەو   دەروونم کوورەی حەددادەن ئیمشەو
نەحس شووم ئامەد ستارەم ئیمشەو   بە تێغ مریخ تەن پارەم ئیمشەو
بێ کەسم یا حەق تۆنی کەس ئیمشەو   فەریادرەس تۆنی فریامرەس ئیمشەو
دەشت مەحشەرەن من زێدم ئیمشەو   بە (لاتَقنُطوا) ن ئومێدم ئیمشەو
(شەهاب) ئارەزووی قورئانەن ئیمشەو   ئومێدش بە لوطف غفرانەن ئیمشەو

واتە : ئەمشەو برینەکانم هاتەوە ژان و دیسانەوە فرمێسکم داوەران و ئەوەندە گریام و نالەم کرد کە خەڵک لێم بێزارن . ئەوا من بە دەردی ئەیووب دوچار بووم و نازانم بژیشک لەکوێیە کە دەردەکەم دەرمان بکا . وەکوو یووسف و فەرهادو وامق گیرۆدەی داوی ئەوینم و لە یارەکەم دوور کەوتوومەتەوەو پشتم کۆماوەتەوە ، کە چی فرێشتەی گیان کێشەریش ئازارم ئەدا و گیانم ناکێشێ و ئەوا بێ کەس و بێوەر دانیشتووم و دیارە بەختم رەشەو ئە بێ بەم بەدبەختی یەوە بۆ خۆم بتلێمەوە . خوایا هەر تۆ بە فریای بەندەکانی خۆت ئەگەی، دەسا بە فریام کەوەو لە بەزەیی خۆت بێ بەشم مەکەو بە هیوای ئەوەم کە بمبەخشی و لە گونام ببووری .

مەلا ئەحمەدی عارف

(١٢٠٦- ١٢٦٣)

ئەستێرەیێکی گەشی بێ وێنە — هەڵبەستەکانی زۆر دڵ گەشێنە
قەلەندەرێکی رەندو بادەنۆش — بەهۆیمەی نۆشی بووەخەرقەپۆش
زانایی بەرزو سووتاوێکی پیر — مافپەرستێکی توانا و هەژیر
زمانخۆشێکی بەسۆزو ئەوا! — نەوای بۆ زامی دڵ بووە دەوا
گەوهەرناسێکی سەدەی هەژدەهەم — بووە پەروانەو سووتا بەگڕشەم
بەو سووتاوی یە چووەمەیخانە — بووە شاگردی بەزمی ئەو یانە
لەگەڵ مەیگێڕدا بووەمەیفرۆش — تا وتاویش بەسۆزبادەی ئەکردنۆش
هەتا باوەڕی هاتە سەر ئەوە — کە ژینی گێتی بەوێنەی خەوە
ئەمانە هەموو بیر ئەو پیرەیە — نموونەی فەردی ئەو هەژیرەیە

ئەستێرەی پرشنگداری ئاسمانی کوردەواری ئەم باسەمان ناوی (ئەحمەد) کوڕی مەلا سەعیدو نازناوی (عارف)ە . بە پێی لێکۆڵینەوەیێکی زۆر کە بۆمان دەر کەوتووە ئەم هۆنەرەلەساڵی ١٢٠٦ی کۆچی لە یەکێ دێکانی هەوشاردا هاتووەتە دنیاوە و لە ساڵی ١٢٦٣ لە تەمەنی ٥٧ ساڵی دا کۆچی دوایی کردووەولەداوێنی گڵکۆی شێخ عوبەید وڵڵای نەهری لە شاری مەکە دا نێژراوە .(عارف) لە بەر ئەوە لە بنەماڵەیێکی خوێندەوار بووە ، هەر لە هەوشار لە حوجرەی فەقێیان دا خەریکی خوێندن بووەو پاشان بۆ خوێندن هەموو شوێنەکانی کوردستان گەڕاوەو پاش تەواو کردنی خوێندن گەڕاوەتەوە هەوشارو لە یەکێ لە دێکانی دا دامەزراوەوپاشماوەی ژیانی بە وانە وتن و هۆنراو هۆنینەوە بردووەتە سەر تا لە جیهان ماڵ ئاوایی خواستووە .

عارف یەکێ لە هۆنەرانی خوانا سی کوردەو گەلێ کەس لە زانستی ئەو بەهرەمەند بووەو لە زانستی ئەو کەڵکیان وەرگرتووە ئەو گەلێ هۆنراوی بە شێوەی هەورامی و سۆرانی هۆنیوەتەوە، بەڵام بەداخەوە هۆنراوەکانی کۆنەکراوەتەوەو لە لاپەڕەی بەیازەکان و کەشکۆڵەکانا ماوەتەوە کە بێ گومان ئازووخەی پاشەڕۆژی وێژەی کوردی یە.

عارف وەکوو زۆربەی هۆنەرانی تری کورد شەیدای دیمەنی جوانی هەوشار بووەو لەگەڵ ئەمیشە جوانی و شەنگی یلپارەکەی ئەوەندەی تر ئاگری کورتژمەکەی خۆش کردووەو بەم چەشنەکەوتووە تە ناو کۆشی هۆنراوەوەو هۆنراوی بە بەژن و باڵای یارە شۆخو شەنگەکەی هەڵڕێژاوەو لەگەڵیا کەوتووەتە رازونیازو بۆیە بە پارێزەوە ئەڵێ :

دیدەبێ جەلای سورمەی دیدەکەت   دڵ بێ یاد گوڵ نەو دەمیدەکەت
ئەر ئەو خاوش بۆ گلاراوش بۆ   ئەر ئێد تاوش بۆزوخاوئاوش بۆ
خەیاڵ ئەر بێنەقش خاڵت مەشغووڵ بۆ   دنیا ئەر بێدین دیدەت مەقبووڵ بۆ
یا خوا ئەویاگەی پەژارەوغەم بۆ   یاشا ئێد ماوای شین و ماتەم بۆ
طاقەت ئەر بێ تاق ئەبرۆت باقی بۆ   گیان ئەرنەسەرگەردجلوەی ساقی بۆ
ئەومەحکووک بەلەوحهەستی رەقەم بۆ   ئێد مەسلووک نەسلک رشتەی عەدەم بۆ
زبان ئەربێذکرنامت ناطق بۆ   لەبان ئەربێ فکرخامەت شایق بۆ
ئەولاڵ بۆنەبەخت ئەحواڵات وێش   ئێدنەنۆشۆنێش بێغەمفەزای نێش
خاطربێ خوطوروبەیضای جەماڵت   عەین بێ مەردومەک نوورنمای خاڵت
ئەوهەرسەردەفتەرصفحەی خەطەر بۆ   ئێدمەحرووم نەدین عەینکەوثەر بۆ
هەوەس بێهەوای گەرمی مەیل تۆ   نەفەس بێ دیدەی سورمەی کەیل تۆ
ئەوهەرگەردەلوول غەمرەفێقش بۆ   ئێدهەمسەددبا برای طەرێقش بۆ

ئارەزووبەمەیل لەقای دیدارت تەمەننا بێ شەوق دیدەی بیمارت
ئەو هەرناکام بۆپەی مرادوێش ئێدهەمسەرسام بۆساختەی دەروونێش
تەرسا بێ زنار مورغ چەلیپات موغ بێ نارعەشق بالآی سەوڵ ئاسات
ئەو دایم بەستەی دام بەلا بۆ ئێد وە سۆزنار غەم موبتەلا بۆ
مەیخانە بێ مەی لەعل مەیبارت خانەقا بێ شەوق جلوەی دیدارت
ئەوهەر خەرابات ویرانەجا بۆ ئێد خالی نەفکر ذکر ئەللا بۆ
(عارف)ئەربێوەصڵ ئازیزراضی بۆ حاڵش موستەقبەل ئەرصەدماضی بۆ
ئەومەهجوورنەجەم زومرەی یاران بۆ سەرطوغرای دەفتەر سیاکاران بۆ

واتە: ئەی دڵدارە شۆخ و شەنگەکەم، چاو بێ کل کێشانی چاوەکەت و دڵ بەبێ پشکووتنی گوڵی تازە پشکووت، ئەگەر ئەو خەوی لێ بکەوێ یا خوا گلاراوی بێ و ئەمیش ئەگەر ئارام بگرێ یا خوا زوخاو ببێتە ئاوی. کەڵکەڵە ئەگەر بەبێ نەخشی خاڵت خەریک بێ و دنیا ئەگەر بە بێ دیتنی دیدەت پەسەندبێ، یا خوا ئەو جێگەی پەژارەو خەم بێ و ئەمیش هەر لە شین و وەرهەم بێ. تاقەت ئەگەر بە بێ تاقی برۆت بمێنێ و گیانیش ئەگەر ببێتە سەرگەردو سەرمەشکانەی مەیگێڕ، یا خوا ئەو لەسەر رووی رۆژگار پاک بێتەوەو ئەمیش بە کشتەکی نەبوون سەرەوژێربێ. زمان ئەگەر بە بێ یادی ناوت بێتە قسە، لێویش ئەگەر بە بێ بیری خامەکی زڵفت ئارەزوومەند بێ، یا خوا ئەو لاڵ بێ و ئەمیش بەبێ ئێش و نێش نەتوانێ ببزوێ. بیرێ کە بە بێ بیری جوانیت بێتەدڵدارو چاوێ کە بە بێ بەبەڵەی خاڵت بڕوانێ، یا خوا ئەو هەربێتە سەر دەفتەری لاپەڕەی مەترسیو ئەمیش لەئاوی کەوثەر بێبەری بێ. — هەوەس ئەگەر بە بێ هەوای گەرمی تۆ هەوەس کاو هەناسە ئەگەر بە بێ هەناسەی تۆ بژی، یا خوا ئەو هەر گەردەلوولی خەم ببێتە

ها وەڵی و ئەمیش رێی رزگاری لێ بیگرێ و خوا نەدا ما وەڵی.
فەلە ئەگەر بە بێ خاچی ئەندامت ژیان باتە سەرو موغ بە بێ
ئاگری ئەوینی باڵای وەکوو سەوڵت کڕنۆش کا ، یا خوا ئەوهەمیشە
بە داوی بەڵاوە گرفتاربێ و ئەمیش بە بڵێسەی ئاگری خەم دوچار
بێ . مەیخانە ئەگەر بە بێ بادەی لێوت بێ و خانەقا بەبێ شەوقی
دیدارو نێوت بێ ، یاخوا ئەو شوێنە وێران و خاپوور بێ وئەمیش
لە یادی خوا دوور بێ .(عارف) ئەگەر بە بێ دینی یار رازیبێ،
لە خوام ئەوێ لە جەمی یاران دوور کەوێتەوەو دەربەدەر بێ و-
ناوی لە ریزی گوناهکاران دا بنووسرێ .

عارف ، ئەو پەردە دائەداتەوەو ئەکەوێتە کۆڕی مەی نۆ-
شانی خواناسی یەوە . مەبەستی عارف لە مەیخانەی راستەقینەو
مەستی خواناسان لەو شوێنەدا گەیشتن بە دەرگای خوای مەزنە کە
ئەبێ لەم رێگەدا گەلێ ئەرک و رەنج بکێشرێ . ئەو روو ئەکاتە
مەیگێڕی مەیخانەو پێی ئەڵێ : ئەی مەیگێڕ ، وەرە قوربانی جامی
مەی و مەیەکەت بم ، لەم کەوەو دایرەدا تۆ ناوەندی هەمووخواناسا ن
و خوا پەرستانی و بۆیە خواناسان رووت تێ ئەکەن . دەسا پیاڵە
ێی لەو مەیە کە خواناسان ئەیخۆنەوە بۆم بێنەو بە چاوەشیش
بڵێ بە دەف و تەنبوورو بەربەت چەند هەوایێکم بۆ لێ بدا و
بەزەیی پیاما بێ و پەژارەی دەروونی ئالۆزاوم بڕەوێتەوە ،وەکوو
کە ئەڵێ :

ساقی وەرە قوربانی مەی و جامی مەیت بم
قوربانی قەدی هەروەکوونەوڕوستەنەیتبم
لەم دایرە دا مەرکەزی زومرەی عورەفایی
مەی بێنە فدای حەڵقەیی مەستانیحەیتبم

موطرب بە هەوای جلوەی یار لێدە هەوایی
قوربانی دەف و بەربەت وتەنبوورونەیت بم
جانا ورە روحمێ لەگەڵ ئەم مەستە گەدایە
قوربانی شکۆو سەڵطەنەت و بەزمیکەیت بم
دنیا وەکوو فردەوس لەبەری باغی جەماڵت
قوربانی گوڵ و سونبوڵ و نەسرین ونەیت بم
بەو لەشکری خوێنرێژی موژەت (عارف)ە مەقتوول
کەیخەسرەوی، قوربانی سپای مۆڵکی رەیت بم
ئەو لەعلی رەوان بەخشی تۆ ئارامی دڵانە
حاتەم نەسەبی خۆم بەفدای جوودوطەیت بم

سەی حەمە سادقی سەفاخانەیی

(١٢١٢ —— ١٢٨٠)

بوێژی گەورەی دێی سەفاخانە   مایەی شانازی شاخ و داخانە
ئەستێرەیێکی زۆر گەش و روونە   لەوێژەی کوردا وەکو هەستوونە
سووتاوی زوڵف وئەگریجەو خاڵیە ل   گیانی هەر ئێستاش وێڵ وعەوداڵە
لە پێناو دوو کیژنە شمیل وروواڵ   سووتا وبڵێسەی بەرزەو بوو لە یاڵ
دەردی دەروونی دەربڕی بە سۆز   ئەوسۆزەی بووەتوێشووبەرەی هۆز
هەر ئەو سۆزەیە داخی نایەدڵ   کە بچریکێنێ بۆ دوو دانەگوڵ
کە بچریکێنێ بۆ هەر دوویاری   بەدەنگێکی بەرز بڵێ بە زاری:
سەرسێوک بێ ناز، باخان بێ رەنگە   بێلۆ خەمبارو شاجۆ دڵتەنگە
ئازای شکاوی بێ جەراحە خۆم   بێ جیهان ئاراو بێ سوراحە خۆم

ئەستێرەی گەشی ئەم شوێنەمان ناوی سەی حەمە سادق یەکێ لە سەیەکانی دێی سەفاخانەی هەوشارە کە لەساڵی ١٢١٢ ی — کۆچی هەر لەو دێیەدا پێی ناوەتە مەیدانی ژیانەوە و هەر لە— وێش دا پێگەیشتووە. لەمنداڵی دا لە لای باوکی خەریکی خوێندن

بووەو پاشان چووەتە حوجرەی فەقێیان و بۆ خوێندن هەمووی هەو-
رامان گەڕاوەو لەپاشا لە مزگەوتی (دارالاحسان) خوێندنەکەی
تەواو کردووەو گەڕاوەتەوە زێدو مەڵبەندەکەی خۆی و خەریکی
ڕێنوێنی خەڵک و وانەوتنەوە بووەو ئەوسا کەوتووەتە گەڕان و
ماوەیێک لە دێی کوچک چەرمگ و باینچۆو گەون توو بووەولەپاشا
گەڕاوەتەوە سەفاخانەو لەوێوە چووەتە دێی تیلەکۆ وپاشماوەی
ژیانی بە ڕێنوێنی خەڵک و وانە وتنەوە بردوەتە سەر تا لەساڵی
١٢٨٠ لە تەمەنی شەصت و هەشت ساڵی دا کۆچی دووایی کردووەو-
لەوێدا نێژراوە.

وەکوو ئەگێڕنەوە سەی حەمەسادق زۆر جوان وپێکەوتووودەنگ
خۆش و سوارچاک بووەو لە تافی جوانیدا دڵی چووە لەکچێک بە
ناوی سوراحی و پاشان مارەیان بۆی بڕیوەو بەر لە گوێزانەوەی
ئەو کیژە مردووەو ئەویش لە داخا سەری خۆی هەڵگرتووەو بڕیاری
داوە کە ئیتر نەگەڕێتەوە دێی سەفاخانەو بە دەشت و کێوا وێڵ
بووەو خزم و کەس و کارەکەیچوونەتە شوێنیاو بردوویانەتە دێی
تەوێڵەو داوایان لەشێخ عوسمانی سەراجوددین کردووە کە بۆی
بپارێتەوە تا حاڵی بێتەوە سەرخۆی ، بەم جۆرەماوەیێک لەوێدا
ماوەتەوەو لەپاشا کەوتووەتە گەشت وگێڵ تا ڕێی کەوتوەوتە
دێی کوچک چەرمگ و چەند ساڵێک لەوێدا ماوەتەوەو سەی حەمە
سەعی کوچک چەرمگی خۆشی لێهاتووەو کچێکی بووە بەناوی جیهان
ئارا بۆی دیاری کردووە کە چی ئەم جیهان ئارا یەش تووشی نەخۆشی
بووەو مردووەو ئەمجا سەی حەمەسادەق بەجارێ شێت وشەیدا بووەو
ئەم هۆنراوانەی هۆنیوەتەوە کەئەڵێ:

(سەرسێوک)بێ ناز ، (باخان)بێ رەنگەن
(بێلۆ) خاطرزیز ، (شا جۆ)دڵتەنگەن
ئەعضای شکستەی بێچەراحە خوەم
بێ(جیها ن ئا را) وبێ(صوراحە) خوەم

واتە : باخی سەرسێوک و باخان و سەرچاوەی بێلۆو جۆگەی شاجۆ بێ رەنگ و دڵتەنگن ، منیش ئازای لەشم شکاوەو کەس نیە بیگرێتەوە و ئەبی بڵێم: بێ جیهان ئاراو بێ سوراحەخۆم.

وەکوو ئەڵێن سەی حەمەسادەق لە ڕاوو شکاردا بێ وێنە بووەو لە کێوەکانی باینچۆو گەونتوو دا بەهۆی بازەوە خەریکی ڕاوو شکار بووە. ڕۆژێکیان ئەکەوێتە دووی بەچکە شاهێنێک و وازی لی ناهێنێ هەتا ئەیپێکێ و ئەوسا ئەم هۆنراوانە ئەهۆنێتەوە :

یاران صەییا دبیم ،یاران صەییا دبیم
چەند موددەت نە پای هەردان صەییادبیم
جە بەند سەودای خەم سەرئازا دبیم
فارغ جە مەینەت دایم دڵشاد بیم
چونکە صەییا دیم کەردەبێ بە خۆ
رام کەفت وە محاڵ خاک سیاکۆ
دیم نەوڕەس بەچەی سپی شەهبازێ
تەڕلان شەشدانگ شیرین پەروازێ
تەڕلان شەشدانگ جە ساپەروەردە
تازە جە تۆی لان پەروازش کەردە
ئاما وە گوزەر ویەرد وە لام دا
سای باڵش ماڵا وە سەر تاپام دا
وە ضەرب مامێز قولاوەی ناهوون
دا جە مرخ دڵ کەردش سەرنگوون
جە قەدیم بەدتەر صەرعی بیمەوە
جەند موددەت گێلام لانەش دیمەوە

لانەش نە جاێی بەرز بێ ماوا
جای دستۆەس من بە ئەو نەیاوا
ئەمجار ئەڤاڤەی صەییادیم ئاوەرد
کۆلێتم نە پای ئەو لان بنا کەرد
هەر تا چەند موددەت نەپای شۆنشبیم
ئا را گێڵەکەی دەور دۆنش بیم
بە چەند سیاسەت ئاوەردم وە دام
هوونم بی بە ئاو هەر تا کەردمرام
نمەز صەییادێ کەفتەنش نە شۆن
مەزانا مەکان مەڵوەنش جە کۆن
" صادق " جەی وەرتر چەن بازیتوانان
هێما خدێو خۆ بازت نەزانان

واتە: من ماوەیێک لە پای هەردانا راوچی بووم بۆیە ئەو ماوە لە خەمو مەینەت ئازادو دڵشاد بووم، چونکە راوچی‌یەتیم کردبووە کاری خۆم تا رۆژێکیان رێم کەوتە تیلەکۆو لەوێدا شابازێکی سپیم دی کە لە سێبەردا پەروەردە بوو بوو تازە لە ناو هێلانەدا هەڵفڕی بوو، لەپڕ ئەو شابازە هاتە لامو باڵی ساویە من داو دڵمی بە جارێ بردو من کە هەر لە مێژەوە شێتو لێوە بووم، ماوەیێک بەشوێن هێلانەکەی دا گەڕام وئەوسا ئامرازی راوچی‌یەتیم هێناو کۆلێتێکم لە پای ئەو هێلانەدا دروست کردو ماوەیێک ئاوارەی بووم تا ئەوم خستە داو، بەڵام نەمزانی کە راوچی یێکی تر کەوتووەتە شوێنی ئەو، ئەوە بوو کە بە هۆی مامێزو قولاوەی ناخوێنەوە، پەلەوەری دڵمپێکراو ئەوسا دڵسارد بوومەوەو دیسان خەم و پەژارە دامیگرت.

سەی حەمەسادق وەکوو زۆربەی هۆنەرانی تر سەرەتا گراوو سەودا سەر بووەو دستی کردووەتە هۆنینەوەی هۆنراوی دڵداری و لە هۆنینەوەی ئەم چەشنە هۆنراوەیەش دا سەرکەوتووە بۆیە زۆر

بەی هۆنراوەکانی دڵدارین . ئەوا چەند هۆنراوێکی تری ئەم هۆنەرە دێنین کە ئەڵێ :

خەم کۆتاییت بۆ ، خەم کۆتاییت بۆ
ئەی خەم سا وەسەن باکۆتاییت بۆ
خەفەت بۆ وە سەر با دماییت بۆ
مەینەت وەس بیساط بەزم ئاراییت بۆ
هیجران شەوگارت نەدارۆ پایان
فیراق صوبح تۆ کەی بۆ نمایان ؟
خەیاڵ خامۆش بەرهەر سات جە لایێ
وەسواسە وەس کەر هەر سات سەودایێ
هەناسە سەرد بای وەس بکەردوودی
ناڵە وەس کێشە ناڵەی بێ سوودی
طاقەت وە طاق بای بگێرە طاقەت
سا دەخیل ئەی لەیل بازم فیراقەت
ئەی دڵ وەس کوڵیە باپڕبێت جەهوون
وەس بگرە چون گڕ شەرارەی سەبوون
چەم بیناییت شی وەس کەر ئەنگێزە
ئەسرین بیت وە هوون سا وەس بڕێزە
شادی وەکوو شێت هیچ نەداری شۆن
ئاخ دەماخ جە کۆی یە نەبیەنی تۆن
بنمانی جارێ سەرگۆشەی کڵاو
ئەی سیا جە دەور من کەری وڵاو
"صادق" دەماخت لێت بێ دەماخەن
کەیفت بێ کەیفەن ، شادیت ناچاخەن

واتە : ئەی خەم سا دوایی بهێنەو وازم لێ بێنە ، ئەی ـ دووری سا بەس کەو شەوت کۆتایی نیەو بەیانی تۆ کەی دێیت ؟، ئەی بیر بێ دەنگ بە ، هەر ساتێ لە لایێکەوە شتێ ئەخەیتە دڵم ، ئەی هەناسە یاخوا ساردەوە بی ، کەم دووکەڵ بکە ، ئەی ناڵە ، کەم ناڵەی بێ سوودبکە ، ئەی تاقەت دەسا تاقەت بگرە ، سا ها نایەئەی

یار رزگارم کە لە دووریت ، ئەی دڵ کەم بکوڵە با لە خوێنـــا پڕبیت و با گڕت وەکوو گڕی بای سەبوون هەموو شوێنێک داگرێ، ئەی چاو با فرمێسکت هەر بڕژێ ، ئەی شادی وەکوو شێت جـێ و شوێنت نیە . ئەی سادق دیارە زۆر ناشادو بێ کەیفی کەئەمانە ئەڵێیت .

میرزا عەبدوڵلای خەیالی

(١٢١٣-١٢٩٤)

مەلی سەرچڵی گوڵزاری وێژە — نەواکەی بۆ دڵ مەرهەم و چێژە
ئەستێرەیێکی گەش و هاوزمان — شەیدا بە باخو سارای نیشتمان
شەیدای سروشت و بەرزەوەندی جوان — هەڵبەستی وەکوو سەرچاوەی رەوان
ئاشنا بە بیر هەموو وێژەران — شەیدای هۆنراوەو دوڕی هۆنەران
لە پێناو شۆخێ بەناوی شەوبۆ — سووتاو بڵێسەی چووە تیلەکۆ
بە وێنەی بولبول بووە هەردە گێڵ — ناڵەی دەروونی چووە کەژو کێڵ
ناچار شەماڵی کردە راویار — پەیامی پێ‌دا بچێ بۆ لای یار
بەڵێ ئەم مەلەش کەوتە داوگوڵێ — سەرئەنجام نیشتە بانی سەرچڵێ
ژینی رابوارد بە خەمو تاڵی — ناوی هەڵبەستی کردە "خەیاڵی"

ئەستێرەی گەشی ئەم شوێنەمان ناوی "عەبدوڵلا" وکوڕی " مەلا قادر" ونازناوی " خەیاڵی" یە . لە بەیازێکی کۆن دا کە نزیکەی صەد ساڵ لەمەوپێش نووسراوە ، هاتووە کە میرزا عەبدوڵلای خەیالی لە ساڵی ١٢١٣ی کۆچی لە هەوشاردا هاتووەتە دنیاوەو لە ساڵی ١٢٩٤ لە تەمەنی ٨١ ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە .ئیتر لە بارەی پلەو پایەی زانستی " خەیاڵی" یەوە شتێک نازانین و جگە لە چەند پارچە هەڵبەستی شتێ ترمان بەدەستەوە نیە .ئەمخەیاڵییە

غەیری "خەیاڵی مەریوانی" یە کە لە سەدەی دەهەمی کۆچیدا ژیاوە

خەیاڵی وەکوو زۆربەی هۆنەرانی تری کورد شەیدای دیمەن و چاوئەندازی کوێستانان بووەو لە پاڵ ئەمەشەوە شۆخ وشەنگی یارە خۆشەویستەکەی ئەوەندەی تر ئاگری کورتژمی هۆنراوی گەش کردووەتەوە. بەڵێ کچێکی شۆخ و شەنگ لە هەرێمی تیلەکۆ یا سیاکۆ بووەتە هۆی هەڵقوڵینی سەرچاوەی هۆنراوی.

خەیاڵی لە پارچەهەڵبەستێکی دا بای شەماڵ ئەکاتە نێرراوو پێی ئەڵێ کەئەی شەماڵی خۆشبۆن، خێراکەو زوو بچۆ تیلەکۆو بڕۆ بۆ ئەو شوێنە کە دلدارەکەمی تێدا نیشتووەو وەکوو دڵسۆز لە لای دانیشەو زڵفەکانی بەسەر گۆناکانیا بڵاوبکەرەوەو بیشەکێنەوەو پاشان پێی بڵێ: "خەیاڵی" وەکوو "قەیس" بۆ تۆ شێت و لێوە بووەو ئارامو ئۆقرەی لێ بڕاوەو بە هیوای دیتنی تۆیەو بەبێ تۆ ڕەنجەڕۆیە:

شەماڵ وەشبۆ، شەماڵ وەشبۆ شەماڵ شەریف بۆی عەطر وەشبۆ
قەطرە دەر وە جەخت مدارات نەبۆ بشۆ وە ماوای مڵک "سیاکۆ"
بشۆ بەو مەکان قیبلەم تێنشتەن جە سەر تا دامان نوور پێداوەشتەن
دەخیلم دەخیل باد سەردی نۆش عەرض بەندەی وێت مەکەر فەرامۆش
مەشی وە یانەی باوان لەیلم جە لەیلێ فێشتەر وەفاو مەیلم
وێنەی دڵسۆزان بنیشە وە لاش دەستەی زڵفانش پەخش کەرنە گۆناش
بێدار بۆ جەخاو بوینۆ ستەم مەوێنۆ زڵفان موشکین ولاوان
وەختێ هۆرێزا جە شیرین خاوان پەرداخ مەدۆ زڵف تەفرقەی خامتاو
دیسان جە نۆوە بە قەطرەی گوڵاو میل وەسورمەی طوور مەماڵۆنە چەم
عەکس مەدۆنە جام جەمین جام جەم ئەڵبەت مەواچۆ شەماڵ ئوغر بۆ
کەم کەم طوغرای لەیل بکەرەوە بۆ

بەرێزەی رازان وە دڵەی پڕفام — دەست بە سینەوە وەنەش کەرسڵام
بوا چە ئەی لەیل صاحب شەرط شوون — حەکیم دەردان حاڵ زان مەجنوون
"خەیاڵی" چون قەیس گرتش دامانم — من جەو بۆنەوە بەی زێد ئامانم
وا تش چەند راێی کە دەلیل مەندەن — زمسان تۆز دام نە راگەم تەندەن
جەو سەبەب مەحرووم دیدار یارم — ئینتظار بە دین دۆست دڵدارم
وەرنەکێ طاقەت فراق تۆشەن — شەوو رۆ تاسەی دیدار تۆشەن
عەرز سڵامت بە من سپەردەن — بە خاک قدووم پای تۆم ئاوەردەن
سا ئەر تۆ چون لەیل، حاڵ زان دەردی — با خەبەر جە قەیس وێڵ چۆڵگەردی
وەرنە مەحاڵەن کەس وەتەماش بۆ — وا عەرزت کەردم نەونەمام تۆ
چێشەن بزانە راگەی صەوابش — حەج ئەکبەرەن واچە جەوابش
ئەڵبەت وێنەی لەیل شەهدشەکرڕێز — یا خۆ چون شیرین خاطرخوای پەروێز
یا چون صنەوبەر شازادەی کشمیر — یا خۆ وێنەی زین بوهتان جزیر
یا چون هومەیلای پەریزای پەری — یا خۆ بە وێنەی زوهرەو موشتەری
یا چون گوڵەندام گوڵشای بن هلال — یا خۆ چون عەزرای صاحب زڵفوخاڵ
یا خۆ بە وێنەی مەنیجەی توران — یا چون زلێخای سەردار حوران
دوو مثقاڵ شەربەت لەعل بێگەردش — نیم درەم جەگەردن صوراحی زەردش
یەک مثقاڵ جەخاڵ وابەین لیمۆش — نیم درەم ژاڵەی بان تاق ئەبرۆش
بپێچش نە کڵف ماوەری وەلام — پێش مەبۆ سارێش ناسۆرکەفتەی زام
بە شەرطمان بۆ شەماڵ هوشیار — با وەری ئەحواڵ سڵامەتی یار
"خەیاڵی" ئا گیان جەلاش مەندەبۆ — گیان وە تۆ پێشکەش وە لەیل مەندە بۆ

خەلیفە ئەڵماسی گەزەردەرەیی

(١٣٠٥-١٢٢٠)

بوێژی بەرزی هەوشاری زمان   دڵی هەمیشە پڕە لە رامان
پیرێکی زانا و بەرزو ڕۆشنبیر   بەڵام زۆرمات و خەمبارو زویر
شێوەی هەڵبەستی دەروێشی تەرزە   بۆیە ناوەکەی بەم تەرزە بەرزە
بیری هەمیشە بەلای ئایینە   بۆیە سووتاوی گڕەی ئەوینە
رشتەی باسەکەی ئەگریجەوخاڵە   کولمو ڕوومەت و چاوانی کاڵە
ئاشنایی بووە بە شێوەی وێژە   وتەی مەیخانەو پیاڵەو مەیڕێژە
هۆنراوەکانی هەرتوێشووی‌گیانە   مەلی وڕاوەی ئەهوەنی ژیانە
شێوەی هۆنراوەی هەوراما نی یە   وەکوو نیگاری وێنەی مانی یە
ناوبانگی فەردی بەرزە لەوناوە   هەوشارو گەڕووس خەمی نەماوە

ئەم هۆنەرە پایەبەرزە ناوی خەلیفە ئەڵماس و کوڕی مەلا مصطەفاو کوڕی مەلا عەبدولکەریمەو لە ساڵی ١٢٢٠ی کۆچی لە دێی گەزەردەرەی هەوشارا پێی ناوەتە کۆڕی ژیانەوە. گەزەردەرە- دێیێکە لە حەوت کیلۆمتری تیکانتەپەی هەوشارا. لە سەردەمی مناڵی دا لە لای باوکی خەریکی خوێندن بووەو پاشان بە شێوەی فەقێکانی کوردستان ڕۆیشتووەتە ئاوباریکی کوردستان ولە لای مەلا عەبدولکەریمی حوسەینی کە یەکێ لە زانایان و خۆشنووسانی ئەو دەمە بووە، رێزمانی عەرەبی و قورئانی پیرۆزی خوێندووەو لەوێوە چووەتە سنەو بە خوێندنەکەی کۆتایی هێناوەو گەڕاوەتەوە زێدو مەڵبەندەکەی خۆی و پاشماوەی ژیانی بە وانە و تنەوە و ڕێنموونی خەڵک بردووەتە سەر تا لە ساڵی ١٣٠٥ کۆچی لە تەمەنی ٨٥ ساڵی دا کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی گەزەردەرەدا نێژراوە.

خەلیفە ئەلٚماس یەکێ لە هۆنەرانی هەرەبەرزی کورد دێتە ئەژمار ، وە زۆربەی هۆنراوەکانی چیرۆکیی و ئایینی یە ، ئەو لە لایەن سەی نجمالدینی هەمرۆلەوە نازناوی خەلیفەی پێ دراوە ، وە لەگەڵ هۆنەرانی سەردەمی خۆیا وەکوو باوەجانی بۆرەکەیی و مەلا فەرەجی بۆرەکەیی ئەنجومەنی وێژەیی پێک هێناوە . — خەلیفە ئەلٚماس جگە لە دیوانی هۆنراوەکانی کە بە کۆشش و تەقەلای نووسەر کۆکراوەتەوە چەند پەڕاوی تریشی بە کوردی داناوە کە بریتین لەم پەڕاوانە :

١ ـ دقائق الاخبار : کە وەرگێڕاوی فەرمایشتەکانی پێغەمبەری گەورەی ئیسلامە ، کە داگری ١٢٧٥ هۆنراوەو سەرەتای پەڕاوەکە بەم جۆرە دەست پێ ئەکا :

بینای بێ زەواڵ ،بینای بێ زەواڵ   پادشای شاهان بینای بێ زەواڵ
ئاگادار حاڵ تەمام ئەحواڵ   قەهھار قەییوومیەعنی ذولجەلال

٢ـ مەولوودنامە : کە داگری ٣٥٥ هۆنراوی کوردی یەویەکەم هۆنراوی ئەم پەڕتووکە ئەمەیە :

شەو دوازدەهەم رەبیعولئەووەل   ئاما وە جیهان موصطەفای مورسەل

٣ـ عەقیدەنامە : کە داگری ٣١٦ هۆنراوەو یەکەمهۆنراوی ئەم پەڕاوە ئەمەیە :

خودا سازنا دەرختێ نوورین   نام ئەو نیا شەجەرەتو لیەقین

٤ ـ ئەرچەو شێرۆ : کە چیرۆکێکی کۆنی کوردی یەو داگری ١٣٥٦ هۆنراوەو سەرەتای پەڕاوەکە بەم جۆرە دەست پێ ئەکا :

ئەلحەمدولللا رەبو لعالەمین   بە نام بێ چون جیهان ئافەرین

٥ ـ بلۆقیا : کە نزیکەی سێ هەزار هۆنراوە ، وە ئاخرو ئۆخری ئەم پەڕاوە نەماوە ، ئەوا چەند هۆنراوێک لەم پەڕاوە بۆ

نموونە دێنین کە لە بارەی پێغەمبەرایەتی بلۆقیاوەباس ئەکا :

بلۆقیا لوا وە دەشت پاکێ   ئاو وەشگەوار جای فەرەحناکێ
درەختێ جە ڤاوئەو دەشت عولیا   سەرکێشان بە ئەوج تاج کبریا
نە باڵای درەخت عەظیم سالار   مورغێ نە رووی شاخ گرتەبی قەرار
مورغ زەڕین باڵ نە ڕووی ئەوشەجەر   هەردەم مەواتش ئەڵڵاهوئەکبەر
بلۆقیا بەو مورغ زەڕین دا سەلام   عەلەیکش سانا مورغ وەش کەلام
بلۆقیا بە دڵ پەرسا جە باڵدار   جەی زێدە تەنها چۆن گرتەن قەرار
وات :حەضرەت خضر چەنیم یاوەرەن   گوم کەردەی راهان بەئەو رەهبەرەن
بلۆقیا دیا خضر ئاما لاوە   سەلامش بکەرد خاکپاش بۆساوە
عەلەیکش سانا وات ئەی بلۆقیا   پەی چێش مەگێڵی تۆ دەور دنیا
واتش یا نەبی ! وێت مەزانی راس   گێڵانم جە شوون دین مصطەفاس
خضر دا جەواب وات ئەی بلۆقیا   ظوهوور رەسووڵ دوورەن جە دنیا

٦ - دیوانی هۆنراوەکانی خەلیفە ئەڵماس : بریتی یە لە چامەو هەڵبەسەو پارچەو چوارخشتەکی . هۆنراوە دڵدارییەکانی خەلیفە ئەڵماس گەلێ دڵگرو پاراون . ئەم پارچە هەڵبەسە نموونە یێکە لە هۆنراوە دڵدارییەکانی ئەو کە ئەڵێ :

قیبلەم خەمینم ،قیبلەم خەمینم   قیبلەم هەمیشە پەی تۆ خەمینم
پەی تۆ ئەراگێڵ رووی سەرزەمینم   پەی تۆ نەمەندەن رەنگ نەجەمینم
پەی تۆ لێلاویم ئامان وەچەمدا   پەی تۆ وێم مەدان وە یانەی خەمدا
پەی تۆ مەگێلوون بێدی وە بێدی   پەی تۆ مەویەرووم وە نائومێدی
پەی تۆ شووم طالع سیا ستارەم   پەی تۆ هیجرانبار جە زێد ئاوارەم
پەی تۆ ڕەنجەڕۆ ڕەنج وەعەبەس بیم   پەی تۆسیا بەخت بێ نەواو کەس بیم
"ئەڵماس" هەرپەی تۆدەروونش هوونەن   ساقیبلەم شەرطەن بزانی چوونەن

واتە : ئەی دڵخوازەکەم ! من هەمیشە بۆ تۆ خەفەتبارو زویرم

وەبۆ تۆ ئاوارەی رووی سەرزەویمو رەنگ لە ئەوێلمدا نەماوە، وە خواردەمەنیم پەژارەو زوخاوەو بۆ تۆ فرمێسک لە چاوانمەوە بەخوڕ ئەباری، وە بۆ تۆ دەشت و کێو ئەگەڕێم و ژیان بە نائومێدی ئەبەمەسەر، دیارە بەختم رەشە کە لە دڵبەرێکی گوڵ پەیکەرێکی وەکوو تۆ دوور کەوتوومەتەوە، من بۆ تۆ رەنجەڕۆ بووم و دڵم پڕی بووە لە خوێن، تۆش ئەبێ پەیمانی خۆت بە جێ بێنیو خۆت بنوێنی و پەژارەی دڵ و دەروونم دەربێنی .

خەلیفە ئەڵماس هەندێ چوار خشتەکی هەیە کە گەلێ بەرزو دڵگرو ناسکن ، وە ئەم چوارخشتەکیا نەنموونەیێکی ترن لە هۆنراوەکانی ئەو کە بە شێوەی کوردی هەوشار هۆندوویەتەوە وەکوو ئەڵێ :

هەتا ئەتوانی بژی بە خۆشی ژینت مەخەرە ناوی پەرۆشی
ئەگەر گەرەکتە نەمێنی ئەندۆت ئەبێ شەرابی گوڵگوون بنۆشی

واتە : هەتا ئەتوانی بە خۆشی و کامەرانی یەوە بژی و هیچکاتێ پەژارەو خەفەت مەخۆ، چونکە جیهان ئەوەناهێنێ کە ژیانی خۆت بخەیتە ناو پەرۆشی و پەژارەوە، وە ئەگەر کاتێ زانیت پەژارە دەروونتی داگرتووە بە خواردنەوەی قومێ شەرابی مەیخانەی ئەوینی یەزدانی خۆت لەو پەژارەیە رزگارکە . لە چوارخشتەکێی تردا ئەڵێ :

هەتاکوو ماگی شایی رابوێرە خەفەتی دەروون لە دڵ دەربێرە
لەبەر هەوشارو مێرگ وچیمەن بنۆشە بادە ئازاکە دێرە

واتە : تا ژیانت ماوە بەشادی و خۆشی رایبوێرەو کارێ نی مەکە کە بە پەژارەو خەفەتەوە ژینت بڕواتە سەر، وە هەتا ئەتوا لە بەر تاڤگەو لە ناو مێرگ و چیمەن لە ژێر ئاسمانی شینا بە

خۆشی بژی و خەریکی خواردنەوەی بادەی مەیخانەی ئەوینی یەزدانی بە ، چونکە چەرخی گەردوون وێستانی بۆنیەو مەرگیش لە پەنادایەو تۆیش بە بیری خۆتەوەبە .

نەجەف خانی بایندۆر

(١٣٠٠ — ١٢٢٧)

نالەی دەروون وقرچەوکزەی دڵ   بادەی گوڵگوون ونەواخوانی چڵ
سۆزەی شنەی بای دەمی بەربەیان   کاتێ کە دایگرت لاپەڕەی کەیان
گوڵێ بەوێنەی شەوبۆو نەسرین   بەدەم سروەی با هاتە پێکەنین
کاتێ ئەو گوڵەکە ئەیگرت بزە   هوماییی تری ختە ئەم رزە
ئەو هوما زانی دڵی سووتاوە   دەروونی تەواو خوێنی تێزاوە
هون هون ئەسرینی لە دیدەرێژا   نالەی بە هەڵبەست بۆیار هەڵڕێژا
هەر ئەو نالەیە بووە ئەستێرە   کە لە ناو مێژووی وێژەدا زێرە
نەمانە هەموو ترفەی وێژەیە   نموونەی چامەی ئەو بوێژەیە

ئەستێرە یێکی پرشنگ داری وێژە ، کە بازێکی باڵ تێژە،بە ناویش بوێژە ، نەواخوانێکی سەرچڵ ، شەیدای کوڵمی سووری وەکوو گوڵ، ئەینالاندوێنەی بولبوڵ ، بە ئاه و نالەو کزەی دڵ . ئەم هۆنەرە کوردەی سەدەی سێنزەهەمی کۆچی ناوی (نەجەف خان)وکوڕی (قولی خان)ی گەڕووسی و لە بنەماڵەی (بایندۆر)ە . بەپێی لێ کۆڵینەوێکی زۆر کە بۆمان دەرکەوتووە لە ساڵی ١٢٢٧ ی کۆچی لە بیجاڕدا پێی ناوەتە مەیدانی ژیانەوەو لەساڵی ١٣٠٠ لە تەمەنی ٧١ ساڵی دا کۆچی دوایی کردووەو لە دێی " نەجەف ئاوای"گەڕووس دا نێژراوە . ئەم هۆنەرە وەکوو ئەگێڕنەوە گەلێ حەزی لە هۆنراوەکانی میرزا شەفێ وخانای قوبادی و ئەڵماس خانی کەڵهوڕی کردووەو

زۆرتر کاتی خۆی بە خوێندنەوەی چیرۆکی " وەنەوش و بەژەزا "و-
"خەسرەوو شیرین " و " شانامەی کوردی" و ئەم جۆرە پەراوانە بردووەتە سەرو بەم چەشنە تا مردن لەگەڵ هۆنراودا پێکەوەبووە و ژیانی بە هۆنینەوەی هۆنراو بردووەتە سەر تا مردووە .

ئەم هۆنەرە بەرزترهۆنەرێکی ئەو سەردەمەی هەرێمی گەڕ- ووس بووەو هۆنراوەکانی گەلێ پاراوو دڵگرو شیرینن، وەلە- هۆنینەوەی هۆنراودا سەری کێشاوەتە درگای هەموو جۆرە هۆنرا- وێکەوە : دڵداری، کۆمەڵایەتی، ئایینی. نەجەف خان لە پارچە هەڵبەستێکیا بەم چەشنە دڵدارەکەی ستایش ئەکاو ئەڵێ :

شیرین سەهمناک، شیرین سەهمناک   سەنگین تەرجە خەوف شاه سەهمناک
قەدت بەرزەن چون قولەی پای ئەفلاک   گێسووت چون ماران کەتف شای ضحاک
زڵفت چین چینەن بە رزچین بەستەن   بەوێنەی شامار قەلب من گەستەن
مەر من توانای طاقەتم چەندەن   تیر ئەبروانت نیمگیانم سەندەن
گۆشەی عەین وەخەشم نیگای نازەوە   دڵ وە گەستەی مار بێ ئیجازەوە
جەمین وە رووی جام جیهان نماوە   مەر جامەن وەدەس کەیخەسرەوشاوە
دەهەن وە لوء لوء ماء گەنجەوە   لەو وە دوڕئەفشان گەوهەر سەنجەوە
چای زەنەخ وەئاوکەوثەربیمەوە   دەرمانەن وەلای باش حەکیمەوە
صەدرش وە صەدەف دەریا بارەوە   خاڵ چون گوڵ وە نەقش چینیکارەوە
رەکب وساق رجل بەو رەفتارەوە   بەو شێوەی تورکی کەس نەدارەوە
(نەجەف)نەو دەمدا غەڵطان پاشبۆ   سەرگەرد لەنجەی ئاما و لواش بۆ

واتە : ئەی شیرینی خاوەند سام، سامی تۆوەکوو سامی شایێکی ستەمکارە و قەدو باڵات لە لووتکەی کێوان بەرزترەو پەلکەکانت وەکو مارانی سەرشانی ئەژیدەهاکەو زڵفت چین چینەو بە ریزچینی بەستووەو وەکوو شاماری دڵی منی گەستووە، مەگەر من توانای ئەم

هەموو ستەمەم هەیە کە تۆ بەو هەموو ستەم و زۆرە فەرمان بدەـ یتەبرۆکانت تیر بهاوێژنە لەشم ؟ ئیتر تا کەی خەشم و قینی تۆ بیێتە بەشم، وە هەردەم بە گۆشەی چاوانت بمدەیتە بەرنەشتەری غەمزەت ، ناوچە وانت خۆ وەکوو جامی جیهان نمایەو وازانم هەر ئەو جامەی کەی خەسرەو شایە ، دەمت بە راست ئاوی ژیانەو ـ لێوانت دوڕوگەوهەری لێ ئەباری و چاڵی تینیت ئاوی کەوثەری تێدایەو ئەو ئاوە دەرمانی هەمووی دەردەکانە، سینگت قالکی زەریایەو خاڵی سەرکوڵمت وەکوو گوڵێکە بۆ جوانی ئەندامت ، پەنجەکانت بە خوێنی دڵم خەناوی کردووەو بە هۆی لەنجەو ناز تەوە دڵی (نەجەف)ی بێچارەت نوقمی پەژارەو خەفەت کردووە .

نەجەف خان بە چەشنێکیترستایشی دڵخوازەکەی ئەکاو بەم جۆرە لێی ئەپاڕێتەوە :

چراخم کەرەم ، چراخم کەرەم	قیبلەم کەرەمدا ربکەرپێم کەرەم
شەوێ منوتۆچون پەروانەو شەم	نە جای پێوارێ بیاواین وە هەم
سەرگۆی مەمانت وێنەی جام مەی	بگرتام وە دەم بواتام ئۆخەی
دوو گۆنای سوورت بگرتام وەمشت	سیامارانت بوەستام وە پشت
دەست وە گشت ئەعضای باڵات بگەردام	داغ وە دڵ نەبیم ئەگەربمەردام
قیبلەم نەو دەمدا ئەگەرمەمەردم	پەی مەردەنی وێم شادی مەکەردم

واتە : ئەی دڵدارە خۆشەویستەکەم ، بەزەییت پیا مابێ و وەرە تا وەکوو پەپوولەو شەم لە شوێنێکی تەریک دا بگەینەیەک و ئەوسا سەرگۆی مەمکانت وەکوو پیاڵەی مەی بگرمە دەست و بڵێم ئۆخەی ، پاشان دەست بدەم لە گۆنا سوورەکانت و لەو کاتەدا ئەگەر بمرم داخ لە دڵ نابمو بە مەرگی خۆم شادمانم .

دیارە نەجەف خان بەبێ ئەمەگی یارەکەی هەستی کردووەـ

که بهم چهشنه ئهڵێ :

ژنان لێشان بۆ ،ژنان لێشان بۆ   صهد که نیشانهی بهڵکیس لێشان بۆ
ئاخرکه مشهرطی ههرخدێشان بۆ   خاسان تاخرا و فریو پێشان بۆ
ئهو بهخهی یووسف ژنکهردش پاره   ئادهم نه بهههشت ژنکهرد ئاواره
یووسف پێغهمبهر که ئاولیا بێ   جه مهکر ژنان ههفت ساڵ نهچابێ
کهی خهسرهو پادشای رووی سهرزهمین بێ   جه مهکر ژنان ئهو سهرنگوون بێ
بارام پادشای صاحب تاج وتهخت   جه مهکر ژنان نمهدکهرد وهرهخت
مهجنوون طفلێ بێ نه مهکتهب خانه   جه مهکر ژنان شێت بی ودێوانه
خودا بشێونۆ خاڵ ئهسمهر ساشان   سابق نانیشۆ کهسێ نه پاشان
من که هۆشدار بیم ژن بێهوشم کهرد   حهڵقهی غولامی ژن وه گۆشم کهرد
یه (نهجه فخان)وات پهی عێلات وهن   ئامانتان فهرضهن رووم دهن وهژهن
ژنان نیمشان خودا شناسهن   ههر کهس مهوینۆ واچۆیه خاسهن

واته : ههندێ له ژنان گهلێ بێ ئهمهگن و ئهم بێ ئهمهگی یانهیان کردووهته پیشه ، صهدان وهکوو بهڵکیس بهڵگهن بۆ ئهم قسهمه ، یووسف که پێغهمبهر بوو به هۆی فرۆفێڵی ژنهوه حهوت ساڵ کهوته زیندان و ههر ژن بووه هۆی دهربهدهری ئادهم له بهههشت ، کهی خهسرهو که پاتشای رووی سهرزهوی بوو به هۆی فرۆفێڵی ژنهوه لهناوچوو ، بارامیش به بۆنهی ژنهوهنهووی کرده کوڵ و رووی کرده کێوان ، مهجنوون که منداڵێ بوو له قوتابخانهدا ئهیخوێند ، به هۆی فرۆ فێڵی ژنانهوه شێت و دێوانه بوو ، خوا ئهو خاڵانیانه بشێونێ، چونکه کهس ناتوانێ له لایان بحهسێتهوه ،من که وشیار بووم ژن بێ هۆشمی کردو ئاڵقهی خوڵامی ژنم کردهگوێ من ناڵێم ژنان ههموویان وانه، بهڵکوو زۆربهیان خواناسن و خاسن ، هیوادارم که عێلاتی وهن خۆیان له ژنانی مهکرباز لادهن و

نەکەونە داویان .

ئەم هۆنەرە وەکوو ئەڵێن گەلێ هۆنراوی کۆمەڵایەتیو ئاینیشی هەیە کە لە بەیازەکان و کەشکۆڵەکان دا تۆمارکراوە و خەڵکیش هەندێکیان لە بەر کردووە ، بەڵام ئێمە هەر ئەوانەمان کەوتەدەست ، ئەوانەش وا دەم بە دەم ئەیگێرنەوە لەبەرئەوەی نیوەو ناتەواو لەبەریانە ئەوە بوو کە لێرەدا باسمان لێیانە وە نەکرد .

مەلا ئەبووبەکری یووسف

(١٢٣٩ - ١٣٠٢)

هۆنەری بەرزی هەرێمی هەوشار
وتەی بەوێنەی تەڵای دەستەوشار

مەلی کەڵکەڵەی وێژەی کورد زمان
شەیدای دیمەن ودەشتی نیشتمان

گا سەرچاوەیی ئەکاتە باسی
گا نیشان ئەدا خۆی بەکەساسی

گا لە دیمەنی جوانی کوردستان
لە ئاوی روونی سەرچاوەی کوێستان

کورتژم وەرئەگرێ لەسروشتی جوان
یا نێ لە سۆزی شمشاڵی شوان

گا دڵ ئەداتە چاوو برۆوخەت
هەڵبەست ئەکاتەر ەوژەوەیخەفەت

گا خۆی وێڵ ئەکا بەدەشت وهەردا
گا ئەتلێتەوە لە کەژو زەردا

گاوەکوو بولبوڵ نەوا ئەخوینی
بەسۆزەو ئارام لەخۆی ئەسێنێ

بۆیە "یووسف"ی کردە نازناوی
چونکەوەک بولبوڵ سووتا هەناوی

ئەم هۆنەرە ناوی " ئەبووبەکر"و کوڕی" موحەممەد"و نازناوی " یووسف" ە و بە پێی ئەو ئاگەداریانەی کە کەوتووەتە دەستی ئێمە لە ساڵی ١٢٣٩ ی کۆچی لە ناوچەی هەوشار پێی ناوە تە مەیدانی ژیانەوە و لە سەردەمی مناڵیدا هەر لە هەوشارخەریکی خوێندن بووەو پاشان بە شێوەی فەقێکانی کوردستان بەگەلێ شارو

نا وچەو دێی کوردستا ن دا گەڕا وە تا بووە بە مەلایێکی شا رەزا و ئەوسا گەڕا وەتەوە هەوشا رو پا شما وەی ژیا نی بە رێنموونی خەڵک و وا نە وتنەوە بردووەتە سەر تا لە ساڵی ١٣٠٢ لە تەمەنی٣٦سا ڵی کۆچی دوا یی ئەکا و هەر لە هەوشا ردا ئەنێژرێ .

یووسف یەکێ لەهۆنەرا نی گەورەی هەوشا ر دێتە ژما ر ، ئەو هۆنرا وا نەی کە لە ئەوەوە ما وەتەوە بریتی یە لە چەند پا رچە هەڵبەستی دڵدا ری و سروشتی و ئا یینی، بەڵام هەڵبەستی دڵدا ری ـ زۆرترەو ئەویش وەکوو هۆنەرا نی کوردی سەردەمی خۆی دیا رە زیاتر هۆنرا وی دڵدا ری هۆنیوەتەوە . هۆنرا وەکا نیشی کۆنە کرا وەتەوەو تەنیا لەنا و بەیا زەکا ن و کەشکۆڵەکا نا هەندێکی تۆما رکرا وە . ـ ئەمەش وێنەی هۆنرا وی یووسفە کە ئەڵێ:

غەزا ڵ هەردە ، غەزا ڵ هەردە
ئەی وەڵەدەی وەحش غەزا ڵ هەردە

جەڵد سەبوک خێزنافەی گوڵ چەردە
را وەدەلیلە نەوا ی رەم کوردە

مەعلووم تەجربەی دنیات نەکەردە
پیا ڵەێی جەمەی عەشقت نەوەردە

جەوبۆنە مەیلت چەنی من سەردە
وەرنەکەی چون تۆ وێش پەنها نکەردە

بۆ بەشقە ئەوشا ی خەطا نەکەردە
بەرقەی نزاکەتنا ز جەروو وەردە

وا زبکەر رووپۆش ئەولیمۆی زەردە
دڵ هەوای کەلەر مسینەی تۆش کەردە

غەزاڵ وا ت هەی قەیس عەبداڵ هوردە
پەی سەیربا غچەی لیمۆی لەیل مەردە

بە وێم مەزا نۆم دنیا چون نەردە
دووشەش تا وەسەرپەی کەس نا وەردە

بەڵێ من بەوێم تەجروبە کەردە
ها ی چەندکەس نەداغ لیمۆی من مردە

وەی گۆنای گوڵنا رسوەیل رەنگکەوە
ئی گەردن صا ف مینا ی بێ گەردە

بەڵێ چون نەیوەرتۆرە نجت بەردە
ها کلیل با غ بە تۆم سپەردە

سا چون لەیل کلیل پێم کەرەم کەردە
سپەردم بە تۆ شا ی پشت پەردە

"یووسف"چو نیاران زا مش دوونەردە
هەنی نیم وە تەنگ عەذا ب مەردە

واته: ئەی ئاسکی روومەتگەش، دیارە دنیات تاقی نەکردووەتەوەو پیاڵەیی بادەی ئەوینت نەخواردووەتەوە،بۆیە دڵت لە حەنای منا ساردە، ئەگینا جوانی وەکوو تۆ چۆن خۆی ئەشارێتەوە. وەرە دوگمەی سینگت بکەرەوە تا ئەو دوو لیمۆی زەردتە ببینم، چونکە دڵم هەوای کەلەرمی سینگتی کردووەو بە هیوای تۆوە ژین ئەبەمە سەر.

لە پارچە هەلبەستێکی تردا لە گەڵ سەراوێکا قسە ئەکاو روو ئەکاتە سەراوەکەو پێی ئەڵێ: سەراوێ کە بنکەی یاران و نازداران بوو، رۆژێکیان چوومە ئەوێ‌و سەرنجمدا نەیارێکی تیا یەو نە نازدارێ، وە نەگوڵێکی تێدا یەو نەگوڵزارێ، کاتێ ئەم دیمەنەمە کەوتە بەر چاو وەکوو مار پێچم خواردو دڵم پڕی بوو لە داخ و ئەوسا لە سەراوەکە پرسیم: ئەی سەراوی دڵسارد، تۆ کە لەمەوبەر بنکەی دڵدار بوویت‌و پڕ لە گوڵ و گوڵزار بوویت، ئێستا کە یارت لێ تواساوەتەوەولێت تۆراوە چۆن ئارام ئەگری؟ لەپڕ دەنگێکی بە سۆز لە سەراوەکەوە هات‌و وتی: ئەی گراوی بێ ئارام، لەو کاتەوە کە نازداران و گوڵ پەیکەران لامیان چۆڵ کردووە، من زویرو کەساسم‌و هەر ساتێ لە داخا سەر ئەدەم بە بەردێکەوە، چبکەم ئەمە ڕەوشتی جیهانەو هەردەمێ جیهان ها بە دەستی یەکێکەوە، وەهەر خولێ بە جەشنێ تێ ئەپەرێ چار چیە؟:

سەراوێ نەی وەر بنکەی یاران بێ
ساری شەم کۆی سەوڵ فۆتەداران بێ
شیم وە سەرکێشیش چون هەردەجاران
نە یارانم دی نە فۆتەداران
نەگوڵ نەبۆی گوڵ گوڵزارانم دی
نە زرنگەی زەنگۆڵ نازارانم دی

پێچم وەردەوە چون پێچ ماران
پێکیام وە خەدەنگ نە سەر هەواران
دەردین بیم نەداخ یاران دێقم کەرد
پەرسام ئەی سەراو سەردڵ نەبەرد
تۆ نەی وەرمەنزڵ بنکەی دڵدار بی
دەک وە جەستەی من مەندەی هەوار بی
چۆن قەرارتەن کۆچ کەردەن یاران
هەی سەراوو سەنگ سیات هۆرواران
دیم دەنگێ وە سۆز وە زگارەوە
ئاما نە سەراو سای مەغارەوە
ئیسە ئەو گارم بەی گشت دەردەوە
ساتێ مەدۆم سەر وە صەد بەردەوە
ئانە عەنقەبووڵ من وەبێ مەینەت
هەر ساڵ بێ وادە مەشقمەن بەینەت
هەفتەی نازاران وە ئەعزازەوە
مامان وە دەورم وە رووی نازەوە
دوبارە تەشریف مەوارانەوە
وێرانەو چۆڵم مەکەرانەوە
چە بکەم چەنیشان دەوانم نیەن
هاز تواناى لوانم نیەن
بەڵێ تۆ کارت چەوا شەی چەفتەن
بیلا دەوای دەرد ئاهرت نەفتەن
مەنشتن جەلام شیرین خاس خاسان
هەر باس تۆ بی نە دلێ باسان
نازارێ مەوات مهمان منەن
دڵدارێ مەوات یە گیان منەن
یووسف" دەی سا تۆیش وەهەواراندا
هەر شین کەر وەشۆن شەدە لاراندا
بەڵکە شای شاهان شای شەدەداران
دوبارە مەنیان وە بنکەی جاران

مەلا فەرەجی بۆرەکەیی

(١٢٤٤ – ١٣٤٣)

لە ئاسمانی هەرێمی هەوشار ئەستێرەیێکی گەش و پرشنگدار
لە وێژەی کوردا بازێکی تیژباڵ شەیدای ئەگریجە وزوڵف وخەت وخاڵ
سووتاوێکی نوێ بەدەستی ئەوین ژیانی پڕ لە هەورا زونەوین
لە پێناوکیژێ شۆخو شەنگو جوان سووتاوبڵێسەی بەرزەوبوولەژوان
هەرئەم سۆزەی بووکەدەری بڕی دڵ گراوانی بەو سۆزە کڕی
هەرئەونالەی بووکەکەوتەگەردوون لەناوی وێژەی کوردبووەهەستوون
هەرئەو باسەی بووکەکەوتەمێشکان دڵی گشت وێژەدۆستێکی پشکان
ئاگەدار بووە بە بیر هۆنەران ئاشنا بووە بە باس وێژەران
گەربابی وێژە نەماوە خەمی چامانی (فەرەج)هاتە بەردەمی

ئەم هۆنەرە پایەبەرزە کە یەکێ لە ئەستێرە هەرەگەشەکانی ئاسمانی وێژەی کوردەواری یە ناوی " فەرەج" و کوڕی مەلا ئەحمەدی بۆرەکەیییەو لە ساڵی ١٢٤٤ی کۆچی دا لە ناوچەی هەوشارا لە دایک بووە. خاوەنی ئەم بەسەرهاتە بە پێی ئەو ئاگاداریانە کە کەوتووەتە دەست ئێمە، لە بنەماڵەیێکی خوێندەوار بووەولە سەر ڕێ وڕەوشتی ئەو ڕۆژگارە بەمنداڵی لەلای باوکی خەریکی خوێندن بووە، وە پەڕاوەکانی فارسی و ڕێزمانی عەرەبی وقورئانی پیرۆز ئەخوێنێ. پاشان سەرێک ئەدا لەسنەو لەوێ خەریکی خوێندنی زانستو فقهی ئیسلامی ئەبێ تا ئەبێ بە مەلایێکی باش ووردمی زانستی و مەلایەتی وەرئەگرێ و ئەگەڕێتەوە هەوشارو لەدێی حەسەن ئاوادا خەریکی وانەوتنەوەو ڕێنموونی خەڵک ئەبێ. ژیان بەم جۆرە ئەباتە سەر تا لە ساڵی ١٣٤٣ لە تەمەنی ٩٩ ساڵی دا کۆچی دوایی ئەکاو هەر لەو دێ یەدا ئەنێژرێ.

مەلا فەرەجی بۆرەکەیی یەکێ لە هۆنەرانی ئەو دەورەی هەو- شار دێتە ئەژمار ، وە لە شێوەی هۆنراوی گۆرانی دا مامۆستا بووە و سەری کێشاوەتە دەرگای هەموو جۆرە هۆنراوێکەوە : دڵداری ، ئایینی ، سروشتی . بەڵام بە داخەوە زۆربەی هۆنراوەکانی دەست بە دەست کەوتوون و تیاچوون ، ئەوەش کەماوەتەوە بریتین لە هەندێ هۆنراوی دڵداری و ئایینی کە لە ناو بەیازەکان دا تۆمار کراون ، لەگەڵ ئەوەش دا : "مستێ نموونەی خەروارێکە".

مەلا فەرەج کە لە سنە بووە لەوێوە بۆ رابواردن سەرێک ئەدا لە گەڕووس ، وە لەم سەردانەدا رێی ئەکەوێتە :"ئەلوەند قولی" . ئەلوەند قولی ناوی کێوێکە کە لە نزیکی بیجاڕ دایە . لە نزیکی ئەلوەندقولی دا ئاوێنە ناوێ هەست و هۆش لە مەلا فەرەج ئەستێنێ، وە مەلا فەرەج ئەخاتە مەیدانی وێژەوهۆنراوەوە و هەر ئاوێنە کورتژەو ئیلهامی هۆنراوی پێ ئەبەخشێ، وە بەم جۆرە دێتەستایشی دڵخوازەکەی و دەردەدڵ ئەکاو بۆ "باوەجانی" ئامۆزای کە ئەویش هۆنەر بووە ئەنێرێ و لەم بارەوە ئەڵێ:

(جانی)ویەردەن،جانی وەیەردەن　　یەک ماجەرایی وەسەر ویەردەن
واجبەن پەی تۆ تەقریرش کەردەن　　باوجوود تاحاڵ زامەت ناوەردەن
مەودای سەرسنان هومات نەچەشتەن　　پەنجەت وە هووناو زامان نەڕەشتەن
پات بەئێش نێش خاران نەبیەن رێش　　نیگای دوودیدەت ناوەردەن وەئێش
هەر چەندیچ ناشێ ئەحواڵ نەزانی　　جە ماجەرای من سەرسام نەمانی
ئازیزم جەی وەر بەعەزم کاروان　　لوام بە گەڕووس چون رەوضەی رضوان
قسمەت گیر ئاوەردجە (ئەلوەندقولی)　　صەد شاهۆو ئەلوەندجە لاش چون قولی
ئاوێنە نامێ بی وە خانەخوام　　صاحێو عریفەت سفرەو ئیحترام
پەری طەلعەتێ جەو یانەمدیەن　　بەشەرتا بەحاڵ بەوشێوە نیەن

گێسوو حەیتا رێ شوعبا ن بەکۆڵێ   ئەگریجە لوولێ زولفا ن مەفتوولێ
خورشید جەمینێ ئەبرۆ هیلالێ   موژا ن هوون رێزێ ، عەین عەین غەزالێ
بینی چون دوڕێ ، گونا گوڵنارێ   لەبا ن عەقیقێ دندا ن مروارێ
دەم چەشمەی حەیات زەنەخ برنجێ   نزاکەت نازێ پڕ لارو لەنجێ
پەنجە چون قەڵەم ، با هوو شمشاڵێ   کەمەر نەیشەکەر پڕخەت و خاڵێ
ناف ناف غەزاڵ پڕ موشک عەترێ   شەوق دەورناف چون شۆڵە بەدرێ
شیرین شیرینێ ، لەیلا کەنیزێ   کوشەندەی فەرهاد شێرۆ پەروێزێ
وامق ریسوا کەر ، عەزرا عیذارێ   خەراما ن خێزێ نازک نازدارێ
نەبات کەلامێ ، شەکەرین رازێ   میوا ن پەزێرێ ، غەریب نەوازێ
قەسەم بەو خودای حەی لایەنام   تەعریفش هەرگیز نمەبۆ تەمام
خولاصەی مەطڵەب بێ زیادو کەم   بەشەر بەو شێوە نەدینم وەچەم
(جانی) جەوساوە ئەوحۆریم دیەن   عەقڵ و فام و هۆش نەدەس بەرشیەن
خۆمن نە ئەزەڵ زامدار زامبیم   جە گەردش دەور دایم ناکام بیم
فەڵەک نما زۆ دەردم بۆسا رێش   هەردەم سەودایی دڵ مەکەرۆ رێش
ئەلحەمدولللا (جانی) ئەو حووری   نەدینت وە چەم پەی ناصەبووری
وەرنە جە هیجران ئەوعەین قەترانە   بەوێنەی (فەرەج) مەبی دیوانە

واتە : ماوەیی لەمەوبەر رێم کەوتە گەڕووس و لەوێوە گەیشتمە کێوی (ئەلوەندقولی) کە شاهۆو ئەلوەندی لە لا وەکوو تەپۆڵکەو لووتکەوایە ، لە ئەلوەندقولی دا ئاوێنە ناوێ بووە خانەخوێم کە خاوەن خوان و رێز بوو . ئەو پەری روومەتە کە ناوی (ئاوێنە) یە ، لە جوانی و شۆخ و شەنگیا بێ هاوتا و بێ وێنەیە خۆ ئەگریجەکانی بەسەر رووومەتیا لوولی خواردووە ، نازولەنجەی بە جارێ دڵمی بردووە ، تەوێڵی وەکوو هەتاو ئەدرەوشێتەوەو — رووومەتی جوانی دڵ ئەگەشێنێتەوە ، برۆکانی وەکو مانگی یەکشەوەن

برژانگەکانی خوێنی مرۆ ئەڕژێنن ،وە چاوەکانی وەکوو چاوی ئاسک وانەو خۆیان ئەنوێنن، گۆناکانی وەکوو گوڵنارولێوانی وەکوو ئاقیق و دیانەکانی بە وێنەی مرواری و دەمی وەک ئاوی ژیان وایە. ئەو دڵبەرە وەکوو شیرین جوان و شیرینەو ئاواتی ژینە، وە کوژیاری فەرهادو شێرۆو پەروێزە، وامیق ریسواکەرو عەزرا شێوەیە، وە وەکوو خەرامان بەلەنجەو لارە، بەڵێ ئەو شۆخە گەلێ نازارە . سوێندم بە خوای گەورەو گران، من تائێستا مرۆم بەو چەشن و کەشم و نەشمە نەدیوە، وە لەو ساوەوەکە ئەو پەری یەم چاوپێ کەوتووە ئاوەزو هۆشم لە دەست داوەو بیرو هۆشم بە لای خۆمەوە نەماوە، وە بۆ ئەو نازارە شێت ولێوەبووم و لەدەست دەرچووم.

میرزا موحەممەدی هەوشاری

(١٣٤٦–١٣٠٤)

هۆنەری بەرزی هەرێمی هەوشار — قسەی بەوێنەی تەڵای دەستەوشار
چیرۆک نووسێکی بەرزوبێ وینە — هۆنراوەکانی زۆر دڵرفێنە
پێنووس کە کاتێ هاتە سەرباسی — شەیدای چامەی بوو،زووئەوی ناسی
زۆەی زایەڵەی دەنگی کاروانی — ئەزرنگێتەوە شەو تا بەیانی
خڕەی خڕخالی نازک نەوهاڵان — هاژەی هەیاسەو بزەی چاوکاڵان
سەیری سەیرانی کەژوکێوهەرد — تکەی ئەسرینو دەروونی پڕدەرد
ستەمو زۆرو کردەی ناهەموار — بەزمو ئەهەنگو گریان و هاوار
ئەوینو بەزموشایو ئاهەنگ — گراوو کیژی پێکەوتوو و شەنگ
ئەمانە هەموو کەوتنەبەرباری — بە هۆی پێنووسی میرزای هەوشاری

ئەستێرەی گەشی ئاسمانی کوردەواری هەوشار کە ناوی میرزا موحەممەدو کوڕی مەلا تاهرە، لە ساڵی ١٢٤٦ ی کۆچی لە ناوچەی هەوشاردا هاتووەتە جیهانەوە، وە لە ساڵی ١٣٠٤ لە تەمەنی ٨٥ ساڵی هەر لەو مەڵبەندەدا کۆچی دوایی کردووەو هەر لەوێش دا — نێژراوە.

ئەم بوێژە پایەبەرزە بە پێی ئەو ئاگەداریانەی کەکەوتووە تە دەست، لە زمانی فارسی و رووسی دا شارەزایێکی رەبەقی بووەو وەکوو ئەڵێن دوو پەڕاوی بە هۆنراودانا وەکە یەکەمی ناوی " هەزاردەستان " و ئەویتری " یووسف و زلیخا "یە بەداخەوە پەڕاوی هەزاردەستانی لەناو چووە، بەڵام یووسف و زلێخاکەی ماوە.

بەداخەوە جگە لەم ئاگەداریە شتێ ترم لە بارەی ئەم هۆنەرەوە دەست نەکەوت، ئەوەی کە پشتی وێژەو مێژووی کوردی شکاندێ نەنووسینی رووداوو بەسەرهاتی پیاوەگەورەکانی گەلەکەمان بووە. ئەو کەسەی کە هاتووە، بە هەر چەشنێ ژینی رابواردبێ، ژیان و ناوەکەیشی لەگەڵ خۆی بردووەتە ژێرخاک. ئەگەر ناوو نیشانێک لە هۆنەرو زانایێکی کوردەوە بەجێ مابێ دەم بەدەم گێڕاویانە تەوەو ئیتر لەمە زیاتر بەڵگەیێک بەدەستەوە نیە. جا بەسەرهاتی میرزا موحەممەدی هەوشاریش تا ئەم شوێنە بەهۆی تەقەلایێکەوەیە دەماودەم دەست کەوتووە.

" یووسف و زلێخا "ی میرزا موحەممەدی هەوشاری کە لە چیرۆکە دڵڕفێنەکانی قورئانی پیرۆزە، داگری ١٣٠٤ هۆنراوەو لە سەر کێشی دە هیجایی بەزاراوەی گۆرانی هۆنراوەتەوە. هۆنراوەکانی ئەم پەڕاوە بە ئەندازەیی پاراوو شیرینە کە سەرنجی مرۆ بەرەو لای خۆی رائەکێشێ، هەروەها سەرا و پاشڵی هۆنراوەکان

بە جۆریکی وەها هونەرمەندانە داڕێژراون ، کە لەکاتی خوێند- نەوەی هۆنراوەکانا بیر لەوە ناکرێتەوە کە ئەو سەروایانە بۆ ڕێکخستنی هۆنراوەکان دانراون ، بەڵکوو مرۆ لای وایە کەسرشت و خۆڕسکی واتاو ناوەڕۆک ، دانان و جۆرکردنی ئەو سەروایانەی بە پێویست زانیوە .

کورتەی چیرۆکی "یووسف و زلێخا" کە میرزا موحەممەدی - هەوشاری هۆنیویەتەوە بەم چەشنەیە : " یووسف کە یەکێ لە پێغەمبەران و کوڕی یەعقووبە ، باوکی ئەوی لە براکانی تری زیاتر خۆش ئەویست . ئەو شەوێکیان خەوی دی کە مانگو ئەستێرەکان لە بەرابەریا کەوتنە کڕنۆش و ئەویش خەوەکەی بۆ باوکی گێڕاوە . براکانی کە ئەم هەواڵەیان بیست ، بە بەهانەی گەڕان، یووسفیان بردە دەشت و خستیانە ناو چاڵێک و کراسەکەیان دا بە خوێنەوەو بردیانە لای باوکیان و پێیان وت کە گورگ یووسفی خواردووە . لەم کاتەدا کاروانێ کەبەرەو میصر ئەڕۆیشت ، دۆڵێ ئەخەنە ناو چاڵەکەوەو یووسف هەڵئەکێشن و لەگەڵ خۆیانا ئەیبەنە میصر . کاروانچییەکە لە میصردا یووسف ئەفرۆشێتە عەزیز و خۆشەویستی میصر . زلێخای ژنی عەزیزی میصر کە لە خەودا گراوی جوانی یووسف بووبوو ، هەرچێکی کرد نەیتوانی دڵی یووسف بهێنێتە دەست و ئەو ئالوودەی گوناه کا . کەزانی وایە وبەهیوای دڵی ناگا ئەوی تاوانبار کردو خستیە زیندان. پاشان یووسف بە هۆی لێکدانەوەی خەوی پاتشای میصر لەبەند رزگار بوو وبووە خەزانەداری ئەو و ئەوسا خەریکی هەمار کردنی دەخڵ و دان بوو تا قاتی وقڕی کەوتە وڵاتی میصرو ئەویش بە هۆی دەخڵ ودانێ کەکۆیکردبووەوە ، خەڵکی میصری لەو قات و قڕیە رزگار کردو خۆی

بووه عەزیزو خۆشەویستی میصر . براکانی یووسف کە بە هۆی ــ قاتی وقڕی و وشکەساڵییەوە بۆ کڕینی دانەوێڵە هاتبوونە میصر یووسف ئەوانی ناسی، بەڵام جاری یەکەم و دووهەم خۆی پێیان نەناساندو جاری سێهەم کە براکانی بۆ کڕینی خەلە هاتنەوە، خۆی پێیان ناساندو کراسەکەی خۆی بە دیاری بۆ باوکی هەنارد تا بیساوێتە چاوانیاو بینایی بهێنێتە دەست . کاتێ براکانی یووسف لە میصرەوە دەرچوون، بابۆنی کراسەکەی گەیاندە یەعقووب و مزگێنی پێدا ، ئەوسا کە یەعقووب کراسەکەی ساویە چاوانیا ، چاوانی ساخ بووەوەو لە گەڵ کوڕەکانیا ڕۆیشتە میصرو یووسفی چاوپێ کەوت . لەم کاتەدا براکانی کڕنۆشیان لە یووسف کردو بەم چەشنە خەوەکەی هاتەدی .

جا بۆ وێنە ئەمە پارچەیێکە لە چیرۆکی " یووسف و زلێخا"ی میرزا موحەممەدی هەوشاری لە سەر دێڕی (ڕێکەوتنی کاروان لە گەڵ یووسفدا بۆ میصر) کە ئەڵێ:

مالک حوکمش کەرد باران کەردن بار   یووسفشان نیا بار سەر قەتار

لوان بە تاجیل یاوان بە جایی   جایی فەرەحناک عەجەب ماوایی

نە ئەودەشت خاص یەکێ قەبرستان   پڕ عەطرو زینەت چون باغ جنان

قەبر دایەی ئەو بێ نەئەومەزار   یووسف نەئوشترویش بوەست نەوار

نەقەبر دایەش ئەو بوەست نەخاک   ئەسرینش ڕێزا بە دیدەی نمناک

تەماشا بکەرد کەنیز زادەگان   جە ڕای عەقڵ ودین دوورئوفتادەگان

ساربانزانا بە قین وبە قار   ئاما پەی یووسف جە باڵای مەزار

دەستیووسف گرت مەردبەدقوماش   تەپانچە بە زۆربدا نە گۆناش

یووسف جە ضەربش ناڵا بەگرین   تاریک وتاربی سەماوسەرزەمین

کەس کەس نمەدی جیهان بی‌تاریک   ئەهل قافڵە تەمام بین خەریک

واتن یە کەسێ کەردەنش گونا   وا بیەن تاریک زەمین و سەما

جە بەین وێشان کەردن جوستجوو   ئاما بە جەواب ئەومەرد بەدخوو

وات یووسف جەبارا وێش بوەست نەوار   گرتش نە ئاغۆش ئەویەکێ مەزار

واتم مەبادا بکەرۆ تەلاش   تەپانچە بە زۆر بدام نەگۆناش

نە ضەرب دەستم یووسف بێحەزین   فەورەنسیا بی سەما و سەر زەمین

ئەهل قافڵە ئاگا بین جە کار   بۆسان دەست و پای یووسف نازار

زنجیر جە پای ئەوئاوەردن وە بەر   تاج دانەبەند نیاشان نە سەر

واتن بەیووسف تومەبەرغەمگین   بکەرە دوعا رۆشن بۆ زەمین

یووسف دوعا کەرد دنیا بی رۆشن   بە ئەمر قودەرەت پادشای ئیمن

ئەوسا گردشان رەوانەی رابین   نیانە کەژاوە یووسف گوزین

مەنزڵ بە مەنزڵ لوان بەرۆو شەو   تا یاوان وەمیصر چەنی مانگ نەو

واتە : بە فەرمانی کاروانچی یەکە بارەکانیان بارکردو یووسفیان نایە سەر وشترێک و کەوتنە رێ هەتا گەیشتنە جێگایێکی خۆش و بەرزەوەنددار کە لە خۆشیا وەکوو بەهەشت وا بوو. لەو شوێنەدا گۆڕستانێ هەبوو کە دایکی یووسف لەوێ دا نێژرا بوو. یووسف کاتێ چاوی کەوتە گۆڕەکەی دایکی ئارامی نەگرت و خێرا لە وشترەکە داپەڕی بەرەو گۆڕستانەکە رۆیشت و کاتێ گەیشتە سەر گۆڕەکەی دایکی ، خۆی بەسەر گۆڕەکەیدا شۆڕکردەوەو فرمێسکی بەخوڕ بەسەر گۆڕەکەیا بارانەو کەوتە دەردەدڵ کردن. لەم دەمەدا کاروا- نچی یەکە بە نەبوونی یووسف هەستی کردو خێرا چووە گۆڕستان و یووسفی گرت و چەند زللەی لێداو ئەوی کردە گریان . لەپڕ دنیا تاریک بووو رۆژی رۆشن وەکوو شەوەزەنگی لێهات و دنیا بووە گەردەلوول و تۆزو تەم، بە جۆرێ کە کەس کەسی نەئەدی.خەڵکەکە بە پێی بڕوای خۆیان وتیان کە دیارە گوناهکارێکمان تیایەو

تووشی گوناهێ بووە کە دنیا بەم چەشنە تەم دای گرتووە .ئەوسا لە ناوی خۆیانا کەوتنە پرس وجۆ ، هەتاکاروانچی یەکە ددانی بە گوناو کردەوەی خراپی خۆی ناو پاشان هەموو بەجارێ دەست وپێی یووسفیان ماچ کردەوەو داوای لێ بووردنیان لێکردو ئەویش لە کاروانچی یەکە خۆش بووو ئەوسا دنیا رۆشن بووەوەو لەپاش ئەوە خەڵکەکەجل وبەرگێکی جوانیان هێناو کردیانە بەری یووسفو تاجێکیان نایە سەری و نایانە کەژاوەیێک و قۆناخ بە قۆناخ کەوتنە رێ هەتا گەیشتنە میصر .

میرزای هەوشاری باوەکوو مەبەستی هەر هۆنینەوەی چیرۆکی یووسف و زلێخا بووە ، بەڵام لە پەنددانو ئامۆژگاری کردنی خەڵک کۆتایی نەکردووە . بۆ وێنە لەم چەند هۆنراوەدا خەڵک ئامۆژگاری ئەکاو ئەڵێ : " ئەوا ئەم پەندانەت پێ ئەڵێم و لەبیری مەبەوە تێکۆشە کە لە ژیاندا کەمتر بەیارو نەیار بەڵێن دەی، ئەگەر بەڵێنیشت دا گورج بەڵێنەکەت بەجێ بێنەو مەیخە پشت گوێ :

ئانە پێت واچم جە یادش مەبەر   بەیارو ئەیار کەمتر هەری دەز
ئەگەر هەری دای پەنەش ئەمەگ بەر   پەیمان وەهویت گورج بەجا ئاوەر

میرزای هەوشاری لە چەند هۆنراوێکی تریا دیسان ئامۆژگاری خەڵک ئەکاو ئەڵێ : ئەم پەندەی ترە بۆ هەموو خزمو کەس و کارم ئەڵێم و هانایان لێ ئەکەم کە لەگەڵ بەدئەندێش و پیاوی خراپدا نەبنە هاوەڵ و هاودەم ، چونکە پیاوی خراپ مایەی زیان وخراپی یەو هەموو کەسێ ئەمەی بۆ روون بووە ولێی ئاشکرایە :

ئی پەندە واچم پەی گردقەوم خوێش   هانا مەگێڵن چەنی بەدئەندێش
بەدئەندێش مایەی بەدی وزیانەن   بەدی بەدئەندێش جە گرد عەیانەن

ئەم هۆنەرە وەکوو ئەڵێن گەلێ هۆنراوی هەڵبەستو پارچەو

بەندیشی هەبووە کە بە داخەوە لەبەر کۆنەکردنەوەی دەست بە دەست کەوتووەوتیاچووە. پەڕاوی " یووسف و زلێخا "یشی چەند لاپەڕی لەناو چووەو تا ئێستا لە چاپ نەدراوە.

جەوادخانی گەڕووسی

(١٣١٥ - ١٣٥٢)

ئەستێرەی گەشی ئاسمانی گەڕوس   هۆنەرێ بەرزو نووسەرێ وازنووس
ڕۆشن بیرێکی رەندو هەردەگەڕ   چامەی هۆندەوە وەکوو زێوو زەڕ
هۆنراوی کردە رەوژەوەی ژیان   تا بۆی دەرکەوێ مەبەستی کەیان
باڵی راوەشاند بە وێنەی شاباز   روانی دڵبەران ئەنوازن بە ناز
چاری دی نەماو کەوتە وڕاوە   روانی تەڵەکەی بۆ دانراوە
ئاوری جەستەی بەرزەو بوو لەگۆ   کەوتە یادی رۆی پەسڵان و گلکۆ
ئاهی دەروونی وەک کزەی بەیان   پەژارەی دڵی وەک تەمی کەیان
بڵێسەی لەشی وەک ئاری دۆژە   ئەتوت هاڵاوی رووەتی رۆژە
بۆیە رای کردە سەرلوتکەی شاخان   ناز ناوی چامەی کردە جەوادخان

ئەم هۆنەرە پایە بەرزە کە یەکێ لە ئەستێرە هەوگەشەکانی بێ وێنەی ئاسمانی کوردەواری یە، ناوی (جەوادخان) وکوڕی (ئەحمەد خانی گەڕووسی)یە کە لە ساڵی ١٢٥٢ ی کۆچی لە گەڕووس دا هاتووەتە جیهانەوە. خاوەنی ئەم بەسەرهاتە بە پێی ئەو ئاگەداریانە کە کەوتووەتە دەستی ئێمە لە بنەماڵەیێکی میرزا واتە: خوێندەوارو خۆشنووس بووە، وە لەسەر رێ وڕەوشتی ئەو ڕۆزگارە بە منداڵی خراوەتە قوتابخانەو پلەوپایەی خوێندەواری لەو ناوچەدا تەنیا خۆ خەریک کردن بە زمان و وێژەی فارسی و خۆشنووسی بووە، ماوەیێکی دوورودرێژ بەم چەشە خەریک بووەو

جارجاریش هات وچۆی هەوشارو کرماشان و تارانیشی کردووە، چەند جارێکیش چووەتە قومو کاروانێکی ئەسپەهان و شیرازیشی بووە .
لەم هات و چۆیەی بۆ هەوشارو کرماشان ، پەڕاوە کوردی یەکان وەکوو خەسرەوو شیرین ،شێخ صەنعان و یووسف و زلێخای ئەکەوێتە دەست ، وە هەوەسێکی زۆری ئەکەوێتە سەر هۆنراوو وێژەی کوردی، هەر لەو خولەوە کەم کەم دەست ئەکاتە هۆنراو هۆنینەوە ،ئینجا خێ ئەداتە دیوانی هۆنەرانی گۆران وەکوو : (سەی براکە)و (شاتەیموور) و (دەروێش نەورۆز) و (زولفەقار). بە شوێن هۆنراوی هۆنەرانی موکریانیش دا گەڕاوە ، وە گەلێ حەزی لە هۆنراوەکانی (نالی) کردووە. بەم جۆرە ئەم هۆنەرەمان ئەکەوێتە کۆشی هۆنراوەوەوئەبێ بە میرزاو هۆنەری تایبەتی میری گەڕووس، وە تا مردن لەگەڵ ئەوو هۆنراودا پێکەوە ئەبێ ، تا لە ساڵی ۱۳۱۵ ی کۆچی لە تەمەنی ۶۳ ساڵی دا کۆچی دوایی ئەکاو هەرلەگەڕووس دا ئەنێژرێ .

جەواد خانی گەڕووسی بە یەکێ لە هۆنەرانی هەرە گەورەی کوردی گەڕووس دێتە ژمار، وە هۆنراوەکانی ئەو کە داگری هەڵبەسەو پارچەو دووتاکی بە گەلێ پاراوو دڵڕفێن و شیرینن، وە لەبەر ئەوەی لەو رۆژگارەدا زۆربەی هۆنەران بە زاراوەی-گۆرانی هۆنراویان ئەهۆنیەوە ، ئەویش هۆنراوەکانی خۆی بە زاراوەی گۆرانی هۆنیوەتەوە . لە هۆنراو هۆنینەوەدا سەری کێشاوەتە دەرگای هەموو جۆرە وتنێکەوە :دڵداری، ئایینی،هەڵگوتن
هۆنراوەکانی (جەواد خانی گەڕووسی) ش وەکوو هۆنراوی هۆنە-رانی تری کورد لەبەر ئەوەی کۆنەکراوەتەوە ، دەست بە دەست کەوتوونو تیاچوون . بەڵام گەلێ لە هۆنراوەکانی ئەو لە ناو

به‌یازه‌کان و که‌شکۆڵه‌کاندا تۆمار کراوه‌و ماوه‌ته‌وه. ئه‌وا بۆ نموونه هه‌ندێ له هۆنراوه ته‌ڕو پاراوه‌کانی ئه‌و دێنین که‌ئه‌ڵێ:

بێ‌خاو مئیمشه‌و ،بێ‌خاوم ئیمشه‌و   نمه‌ز جه چێشه‌ن بێ‌خاوم ئیمشه‌و
دیده پڕ ئه‌سرین هووناوم ئیمشه‌و   وێنه‌ی صه‌یادان جه کاوم ئیمشه‌و
جه پشت ره‌هوارشه‌ودێزم ئیمشه‌و   ژارئالووده‌ی هوون په‌روێزم ئیمشه‌و
به وێنه‌ی فه‌رهادمسکینم ئیمشه‌و   ئاواره‌ی وه‌طه‌ن جه‌چینم ئیمشه‌و
یووسف نه وه‌رین جه‌چاهم ئیمشه‌و   په‌رێ زلێخا نه ئاهم ئیمشه‌و
به‌ده‌ن نمه‌دپۆش به‌هرامم ئیمشه‌و   په‌رێ گوڵه‌ندام دڵ زامم ئیمشه‌و
به وێنه‌ی خه‌لیل جه‌نارم ئیمشه‌و   جه ده‌ست ئاهر بێزارم ئیمشه‌و
دڵ به گیرگاز فه‌ره‌نگم ئیمشه‌و   مه‌ینه‌ت زه‌ده‌ی زام چل چه‌نگم ئیمشه‌و
نێش خه‌ده‌نگان نه جه‌رگم ئیمشه‌و   جا گرته‌ن جه دڵ په‌ی مه‌رگم ئیمشه‌و
به وێنه‌ی خه‌زان رێزانم ئیمشه‌و   وه بالای نه‌مام بێزانم ئیمشه‌و
په‌روانه ده‌ستوور په‌روازم ئیمشه‌و   جه پای شوعله‌ی شه‌م بێ‌نازم ئیمشه‌و
شکار که‌وان ره‌وێڵم ئیمشه‌و   نه‌سه‌ر بارگه‌ی وه‌یس‌مه‌ن وێڵم ئیمشه‌و
نه شێخ نه مه‌لا،یاسینم ئیمشه‌و   که‌س نمه‌وانان ته‌لقینم ئیمشه‌و
عالم که‌س ناما،وه‌هانام ئیمشه‌و   ئومێد هه‌ر به تۆن یا دانام ئیمشه‌و
نه‌وڕه‌س و نه‌وبه‌ر نه‌وباوم ئیمشه‌و   ده‌هه‌ن غونچه‌ی گوڵ بۆساوم ئیمشه‌و
راز رێزه‌ی نه‌بات رێزانم ئیمشه‌و   بۆی عه‌طر عه‌نبه‌ر بێزانم ئیمشه‌و
پاشا تۆ به‌ده‌ر نه‌جاتم ئیمشه‌و   ئه‌ر نه‌جات نه‌بۆ مه‌ماتم ئیمشه‌و

واته: نازانم هۆی چیه که خه‌وم لێ ناکه‌وێت، خۆ ئه‌وه‌نده گریاوم ئه‌سرین له چاوانمه‌وه هاتووه، ئێستا له جیاتی فرمێسک خوێناو له چاوانمه‌وه دێ. له‌سه‌ر لێ شێواوی خۆمه‌وه وه‌کوو نه‌چیره‌وان ئاواره‌و ده‌ربه‌ده‌ری ده‌شت و کێو بووم، وه وه‌کوو خه‌سره‌و په‌روێز دڵم خوێنه‌و به سواری شه‌ودێزه‌وه به‌دووی شیرین

دائەگەڕێم، وە یاوەکوو فەرهاد شێت و شەیدای جوانی شیرینم و بۆ ئەو لانەوازو رەهەنە بووم، وە وەکوو یووسف کەوتوومەتە ناو چاڵ و هەر ئاخ هەڵئەکێشم، وە وەکوو بارام بۆ گوڵەندام نەووم کردووەتە کۆڵ و ئەسووڕێمەوەو وەکوو هافی ئیبراهیمی خەلیل کەوتوومەتە ناو ئاورو گیرۆدەی دەستی گاورانم و لە گیان بێزارم، چونکە نووکی تیری برژانگی دڵخوازەکەم چەقیوەتە ناو دڵ و جەرگم بۆ مەرگم جێی خۆی گرتووە کە چی منیش بۆ یارەکەم وەکوو خەزان زەرد بووم و گەڵاو بەرگم بەسەریا داڕژاندووەو وەکوو پەپوولەش بە خول و دەوری شەما سووڕ ئەخۆمەوەو بۆ دڵخوازەکەم خۆم ئەسووتێنم و وەکوو راوچی بۆ راوەکەو لەسەر بارگەی وەیس دا ئەگەڕێم. خوایا ئەوا شەویش هات و خۆ کەسێ دڵی بۆ من نا سووتێ و بە فریام ناکەوێ، خۆ شێخ و مەلایش نیە کە یاسینی مەرگم بخوێنێ. خوایا دەسا چونکە زوبیرو دڵتەنگ و پێکاوی تیری ئەوینی دڵبەرم، یا بمگەیێنە دڵخوازەکەم و دڵی ئەو لە حەنای منا نەرم کە، وە یا مەرگم پێ بدەو لەم گێرەو کێشە رزگارم کە.

بابەجانی بۆرەکەیی

(١٢٥٦- ١٣٣٧)

کۆلکە زێڕینەی ئاسمانی وێژە ‌ ‌ ‌ هاناو هاواری هەر لە مەیڕێژە

پیرێکی رەندو بێ وێنەوبەرزە ‌ ‌ ‌ هۆنراوەکانی وی بەچەند تەرزە

قەلەندەرێکی رەندو خوداناس ‌ ‌ ‌ خەرقەپۆشێکی کلۆڵ و کەناس

هەردەگەڕێکی دڵ پڕو سووتاو ‌ ‌ ‌ راژۆ زانێکی دێوانەو گراو

نەواخوانێکی سەرچڵی داران ‌ ‌ ‌ ئاهەنگ‌گێڕێکی ناو میرغوزاران

شەیدای هەردان و مێرگان‌وباخان ‌ ‌ ‌ وێڵ و ئاوارەی کەژان و شاخان

ئاوێنەیێکی بێ گەردی دێرین   بۆ دانەوەی باس خەسرووشیرین
رشتەی باسەکەی سەوزابی یالە   خاڵ و برۆو چاوانی کاڵە
ئەربابی وێژە نەماوە خەمی   چامانی (جانی) هاتە بەردەمی

ئەم هۆنەرە پایەبەرزە کە کۆلکەزێڕینەی ئاسمانی جوانی کوردەواری هەوشارە، وەشەیدای کێوان وهەردان و مێرگان وئاوـشارە، ناوی بابە جانی و کوڕی پەرویز بەگی بۆرەکەیی یە ولە ساڵی ١٢٥٦ ی کۆچی لە دێی ئەحمەد ئاوای هەوشار لە دەوروبەری تەختی سلێمان دا پێی ناوەتە مەیدانی ژیانەوە. لەتەمەنی حەوت ساڵی دا لە لای مەلای ئاوایی یەکەیان خەریکی خوێندن ئەبێ، وەپەڕاوە وردەڵەکانی ئەو سەردەمە وەکوو: "سمایل نامە" و "نصاب الصبیان" و هەندێ نامیلکەی تر ئەخوێنێ و پاشان بە فەقێیەتی زۆربەی شوێنەکانی کوردستان ئەگەڕێ و ئینجا ئەڕواتە سنەو ماوەیێک لە مزگەوتی "دارالاحسان" دا ئەمێنێتەوەو خەریکی خوێندنی فقهی ئیسلامی ئەبێ تا ودموئیجازەی مەلایەتی لەوێ وەر ئەگرێ و ئەگەڕێتەوە هەریمی هەوشارو ئەڕواتە خانەقای "سید نجمالدین" و لەوێدا خەریکی وانەوتنەوەو رێنموونی خەڵک ئەبێ، لەپاش ماوەیێک خزمەکانی کە لە داش قسقاپان ئەبن داوای لێ ئەکەن بچێتە ناویان و رێنموونیان کا و ئەویش ئەڕواتە ئەو دێ یەو پاشماوەی تەمەنی لە ناو خزمەکانیا بە وانەوتنەوەو ـ رێنموونی خەڵکی ئاوایی یەکە ئەباتە سەر تا لە ساڵی ١٢٩٦ لە تەمەنی ٨١ ساڵی دا کۆچی دوایی ئەکاو لەدێی داش قسقاپانی هەوشارا ئەنێژرێ.

بابە جانی یەکێ لە هۆنەرانی پایەبەرزی سەردەمی خۆی دێتە ئەژمار، هۆنراوەکانی ئەو کەزۆربەی لە بارەی دڵداری و

خوا ناسی و دەروێشی یەوە هۆنراوەتەوە ، گەلێ بەرزو ناسک و دڵنشین و دڵڕفێنن . بابە جانی لە بازاڕی دڵداریدا ئەکەوێتە گڕوگاڵ و لەبەر ئەوە دڵخوازەکەی بە تەواوی کاری کردووەتە سەر هەموو رەگ و شادەمارێکی، دێنێ باسی گیرۆدەیی خۆی و یارە خۆشەویستەکەی ئەکاو ئەڵێ:

" دڵخوازەکەم هەموو سامانێکی ژیانمی تیابردو دەستی بردە زوڵفی توغرایی خۆی کە وەکوو تۆمار لوولی خواردبوو بە پەنجەکانی جیای کردەوەو پاشان بە رووی ناوچەوان و تەوێڵیا کە وەکوو جامی جیهان نما وا بوو پەخشی کردەوە، دیسان زڵفەکانی چین چین کردەوەو کردیە پەرچینی دەوری کوڵمەکانی،وە بۆ جوانی ناوچەوانی دیسان کردی بە باداو تاڵ تاڵی کردەوەو هەر تاڵێکی بۆ کوشتنی دڵدارێ ئامادە کرد، لەپاشا بەیاخ و ئاڵای شەڕو رەزمی داچەقاندو تاڵێکی لە تیپ و گۆگای زڵفەکەی جیا کردەوەو هەر ئەو تاڵە بوو کە فەرهادی لەناو بردو خەسرەوی دا بەکوشت و شێرۆی شێت و شەیدا کرد، هەر پاشماوەی ئەو خوێنە بوو کە خوێنی سیاوشی ساخ کردەوە، نووکی ئەو تاڵەی لە دڵ و جەرگی منیش دا جێی خۆی کردەوەو خێرا رۆحم کەوتە فڕین و منیش بەو دەردەوە تیا چووم و لە خوێنی خۆما تلیا مەوە. با لە زمانی خۆیەوە ببیسین کە ئەڵێ :

زڵێخا م ساکەرد ،زڵێخا م ساکەرد	زڵێخا م یەکسان سامانم سا کەرد
دەس بەرد پەی تۆغراش نە هەم جیاکەرد	پەخش وەرووی جەمین جیهان نماکەرد
چین چین و پەرچین دەورگۆناکەرد	پەی جەلای جەمین جە دوەل نماکەرد
تاتاوە ئەنقەس نەهەمتاتا کەرد	هەر تایێ وەقەست قەتڵ رەضا کەرد
بەیداخ بێ رام رەزمش وەپا کەرد	تالێ وەداوخوازنەوتیپ جیا کەرد

هەرئەوتاڵەبێ فەرهاد فەناکەرد   خەسرەودا بەکوشتەشیرۆشەیدا کەرد
سەرمەودای ئەوتاش پەیمسوهان ساکەرد   تا نانەقەڵبم نە جەرگم جا کەرد
فەورەن مورغ رۆح وەنەم ئیباکەرد   سەنگ وارۆمەوە بەخت پەی چیم نگاکەرد
ئەروا نە بەدەن "جانی" جیاکەرد   نە ئەبت دەفتەر فەوت و فەناکەرد

با بەجانی پەردەی دڵداری دائەداتەوەو ئەکەوێتە کۆڕی مەیخانەی دەروێشانەوەو لە جۆشی کوورەی دەروونێکی بە سۆزو جۆش و خرۆشەوە ستایشی یارە راستەقینەکەی ئەکاو لەگەڵیا پەیمان ئەبەستێ و ئەڵێ :

" ئەی یارە شیرینەکەم من هەمووەدەم هام بە بیری تۆوە، وە هەتا تۆزقاڵێ هێزم تێدا یەو زیندووم من هەر بە تەماتم، من تا گیانم نەکێشراوەو چەمەریم بۆ رێک نەخراوەو دڵم بە شمشێری ئاکام لەت لەت نەبووە، هەر بە تەماتم، مەگەر گیانم بکێشرێ و بمننە ناو گۆڕێ ئەگینا تا بەسەر بساتەوە مابم لە بیری تۆدام و تۆ لە بیر نابەمەوەو هەمووەدەم بە تەماتم کەبەدیتنت بگەمە ئاوات . بالە زمانی خۆیەوە ببیسین کە ئەڵێ :

شیرین نەجاتم، شیرین نەجاتم   ئەر خودا نەسەر بدۆ نەجاتم
مانۆ نە بەدەن زەڕێ حەیاتم   تا سەرم زیندەن هەر وە تەماتم
تا رۆح نەقاڵب نەکێشان وەجەور   هەرتا چەمەریم نەگێڵۆ نە دەور
تا لەت لەت نەبۆ مبەئەڵماس کەور   هەرتا نەڕێزۆ تەن نەسەرای قەور
مەر سفیدی کفن بۆ وە خەڵاتم   تا سەرم زیندەن هەر وە تەماتم
تا قابض نەیۆ شەو نە سەرینم   وە جەور نەکێشۆ گیان شیرینم
مەڵا نەوانۆ وە سۆز یاسینم   نەیاوۆ وە عەرش ناڵەی گرینم
مەر جە دەست مەرگ نەبۆ نەجاتم   تا سەرم زیندەن هەر وە تەماتم
تا نەفەس نەقەڵب بەرنەیۆوە بەر   تا جا مەی مەردەن نەپۆشوومنە وەر

هەر تا بەرنەشۆ نامەنەدەفتەر　　تا خاک گلکۆم کۆ نەبۆ نەسەر
قەطع نەبۆ طەریق هاتونەهاتم　　تاسەرم زیندەن هەر وە تەماتم
تا بارمەینەت وەجەستەم باربۆ　　زیندەگیم ظوڵمات ژیانم ژاربۆ
تا دەرد فەرهاد وەنەمدوچاربۆ　　تا لاشەم شەوان نەپای مەغار بۆ
نیمەی نیم نەفەس مانۆ حەیاتم　　تا سەرم زیندەن هەر وە تەماتم

دیوانەکەی بابە جانی کە نزیکەی دوو هەزار هۆنراوێک ئەبێ ، داگری هەڵبەسەو پارچەو بەندەو بە هۆی تەقەلاو کۆششی نووسەرەوە کۆکراوەتەوەو هێشتا لە چاپ نەدراوە .

میرزا حەسەن عەلی غەریب

(١٣٧٠ — ١٢٩٩)

بوێژی بەرزی گەڕووسی زمان　　مەلی کەڵکەڵەی سەرلە ئاسمان
شدیدای سروشت و چاوئەندازی جوان　　شێوەی هەڵبەستیوەک ئاوی رەوان
دەنگی هۆنراوی بەرزەلەو ناوە　　هەوشارو گەڕووس خەمی نەماوە
ئاشنا بە بیر هۆنەرانی مێژ　　هۆنەرێ رەندو خۆشخوان وخۆش بێژ
بیرە وردەکەی بۆ گیان خۆراکە　　قسەی بۆ دەردی دەروون زۆر چاکە
دەستەی گراو و پۆل پۆلی کیژان　　میرو بەگزادەو جۆقی کەنیزان
حەیدەری ئازاو صنەوبەری شەنگ　　لەگەڵ غەزەنفەر وەیشوو مەیدڵتەنگ
جاوەش و بەزمو گوبەندو ئاواز　　مەیگێرو مەی و نەی و دەف و ساز
(غەریب) ئەمانەی خستە ناوخۆشی　　دی دوور کەوتنەوە لەگشت پەرۆشی

هۆنەری بەرزی ئەم شوێنەمان کە ناوی میرزا حەسەن عەلی کوڕی ئاغا میرزا عەلی کوڕی ئاغا بەهرامی میرزای وەزیری یە ،لە ساڵی ١٢٩٩ ی کۆچی لە دێی قەرەولی گەڕووس پێی ناوەتە مەیدانی ژیانەوە . لە تەمەنی حەوت ساڵی دا لە لای مەلا موحەممەدی قەرەولی خەریکی خوێندن بووەو پاش ئەوەی کە لەپەڕاوە

وردەڵەکان بووەتەوە، ڕۆیشتووەتە سنەو لە مزگەوتی (دارلاحسان) دا خەریکی خوێندنی فقهی ئیسلامی بووەو لە پاشا بە فەقێیەتی بە شوێنەکانی تری کوردستان گەڕاوەو لە لای مەلاکانی ئەو دەورەدا ــ گەلێ وانەی خوێندووەو پاشان گەڕاوەتەوە زێدەکەی خۆی وخەریکی کشتوکاڵ ئەبێ و ژیانێکی رەندانە را ئەبوێری و زۆرجاریش هات و چۆی قەرەتەوەرەی کردووەو پاشان چووەتە تیکانتەپەی هەوشارو پاشماوەی ژیانی بە وانە و تنەوەو هۆنینەوەی هۆنراو بردووەتە سەر تا لە ساڵی ١٣٧٠ لە تەمەنی ٧١ ساڵی دا کۆچی دوایی کردووەو بە پێی ئەسپاردەی خۆی تەرمەکەیان بردووەتە قەرتەوەرەولەوێ دا نێژایانە.

میرزا حەسەن عەلی کە یەکێ لە ئەستێرە گەشەکانی ئاسمانی کوردەواری یە لە هۆنینەوەی هۆنراوی کوردی و فارسی دا دەستێکی باڵای هەبووەو گەلێ هەڵبەسەو پارچەو بەندی داناوە کەبەداخەوە زۆربەی تیاچووە. میرزا حەسەن لەبەر ئەوەی زۆر حەزی لەوێژەی کوردی و فارسی کردووە، هەر لە تافی جوانی دا دەستی داوە بە هۆنراو هۆنینەوەو نازناوی (غەریب) ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە ، لەناوی هۆنەرانی کوردا گەلێ حەزی لە هۆنراوی (خانا) و (میرزا شەفێع) و (شاکەو مەسوور) کردووەو سووژەی هۆنراوی لە ئەو هۆنەرانە وەرگرتووە. (غەریب) پەڕاوێکیشی بە ناوی (حەیدەرو صنەوبەر) داناوە کە داگری ٧٢٨ هۆنراوەو هێشتا لە چاپ نەدراوە.

پەڕاوی (حەیدەرو صنەوبەر) کە بریتی یە لە کارەساتی دوو دڵداری هاوپەیمان و بە ئەمەگی کورد، یەکێ لە چیرۆکە بە نرخەکانی کوردییە. (غەریب) سەرەتای پەڕاوەکەی بە پەسندی خوا و پێغەمبەری گەورەی ئیسلام رازاندووەتەوە و پاشان دەستیکردووەتە

هۆنینەوەی چیرۆکەکە.

کورتەی چیرۆکەکەش بەم چەشنەیە: "حەیدەر بەگ لەگەڵ هەندێ سوارانیا ئەڕواتە نێچیرو لەدوورەوە خێوەتێ ئەبینێ و ئەسپەکەی غار ئەداو ئەگەیێتە خێوەتەکەو لەوێدا کیژێ شۆخو شەنگ بە ناوی صنەوبەر ئەبینێ و گراوی ئەبێ. صنەوبەریش خێرا بارو بنەی ئەپێچێتەوەو بەرەو شوێنێکی تر ئەکەوێتە ڕێو حەیدەر بەگیش ئەکەوێتە شوێنی و ئەویش بە شمشێر بریندارى ئەکاو لە دەشت بەجێی دێڵێ، بەڵام پاش ماوەیێ پەشیمان ئەبێتەوەو یەکێ لە کەنیزەکانی بە ناوی هومەیلا ئەنێرێتە لای کە برینەکانی ببەستێ. پاشان حەیدەر بەگ بە پەژارەیێکی زۆرە وە ئەگەڕێتەوەو ئەڕواتە لای میرو کارەساتی خۆی وصنەوبەری بۆ ئەگێڕێتەوە. میر گەلێ زێڕو گەوهەری پێ ئەدا تا بە شوێنی دڵدارەکەی بڕوا. صنەوبەریش کە کچی میری کشمیربووە، هەموو ساڵێ بۆ دۆزینەوەی گیاکانی دەرمانی هاتووەتە کوردستان تا ئەو ڕووەکانە کۆکاتەوەو بۆ دەردی دەردەداران بەکاری ببا. ئەم کچە کشمیری یە پاش ئەوەی کە حەیدەر بەگ بریندار ئەکا، ئەگەڕێتەوە کشمیرو لە ئاگری ئەوینی حەیدەر بەگدا ئەسووتێو باوکی لە رازی ئەو تێ ئەگاو زۆری لێ ئەکا کە شوو بکاتە ئامۆزاکەی. بەڵام صنەوبەر بەم کارە رووی خۆش پیشان نادا.

حەیدەر بەگ ئەڕواتە کشمیرو سەیر ئەکا شاریان ڕازاندووە تەوە، سەری‌سووڕ ئەمێنێ و نازانێ ڕووبکاتە کوێ؟ جڵەوی ئەسپەکەی بەرەڵا ئەکاو ئەسپ هێدی هێدی ئەڕوا تا لەبەر ماڵی پیرەژنێکا رائەوەستێ، پیرەژنەکە کە دایەنی صنەوبەر ئەبێ ئەوئەباتە ماڵەوەو مێوانداری لێ ئەکا. پاشان حەیەر بەگ

ئەپرسێ ئەم شایی و ئاهەنگە چیە؟ پیرەژنیش ئەڵێ :کچی میری ئەم شارە تازە لە کوردستانەوە هاتووتەوەو بۆ ئامۆزاکەی خۆی مارە کراوەو ئەم شایی و ئاهەنگە بۆ ئەوە، بەڵام صنەوبەر وا دیارە دڵی بە ئامۆزاکەیەوە نیە. حەیدەر بەگ تکا لە پیرەژنەکە ئەکا کە بەڵکوو بیباتە ناو ئەم شایی یەوە. پیرەژنەکەش جلو بەرگی ژنانە ئەکاتە بەری و ئەو ئەباتە ئەندەروونی صنەوبەر. صنەوبەر کە چاوی ئەکەوێتە ئەو گەلێ شادمان ئەبێ و پاشان حەیدەر بەگ ئامۆزاکەی ئەکوژێ و لەگەڵ صنەوبەرابەرەوکوردستان ئەکەوێتە رێ و لەرێ دا لەگەڵ دەستەیێ جەردە بەرەنگار ئەبێ و پاش شەڕێکی زۆرکە ئەوان لەپێ دەردێنێ ئەگەڕێتەوە نیشتمانو ئەڕواتە لای میرو میریش خەڵاتی ئەکاو خێرا دەستوور ئەدا کە صنەوبەری بۆ مارە ئەکەن و حەوت شەوو حەوت رۆژ ئەبێتە ئاهەنگ و شایی و شایلۆغان .

(غەریب) چیرۆکی (حەیدەرو صنەوبەر)ی لە دوو پەردەپیشان داوە، پەردەی یەکەمی ئازایەتیو دلێری و جوامێری یەو پەردەی دووهەمی دڵداری یە. لە سەر ئەم شێوە پەڕاوەکەی لە سەر هەشت باس داناوە. سەرەتای داستانەکەی بە رازونیازو ستایشی خواو پەسندی پێغەمبەری گەورەی ئیسلام ئەکاتەوەو لێ یان ئەپاڕێتەوە و داوای لێ بوردنیان لێ ئەکا. وەکوو کە ئەڵێ :

ئیلا لاشەریک پادشای بێ باک   فەرد فەریادڕەس ذات تەنیای تاک
باعث ئیجادرووی عەرش ئەفلاک   قادر بێ چوون حەی تەنیای تاک
بێ خوردوبێ باک بێ زەوج وفەرزەن   قودرەت نمای دەورئەتاق هەفت بەن
قادر بێ مثال پادشای کەردە   ئاگاجە ئەسرار پشت رووی پەردە
شوعاع بەخش نوور خورشیدخاوەر   پەی رۆشنی ئەرض ئەیوان ئەخضەر

کا ن کەرەموار کەرەم بێ شمار   یا دانای سڕپوش واحدالقهار
کێیەن بکەرۆ وەصف صفاتت   کێ پەی مەبەرۆ بەکینەی ذاتت
هەر ئێد مەزانوون لامەکان تۆنی   حەی بێزەواڵ کەرەم بێ شۆنی
کێیەن سوای وێت حوکمش رەوابۆ   تاک تەنیای فەرد بێخوردوخاوبۆ
هەریەک چەند وەختێ پەرێ ئیمتحان   ماوەری وە ئەرض هەتا مەویەران
ئەر ئەهل خێرەن ئەگەر ئەهل شەر   گشت کەردەی وێشەن تەنیای بانسەر
هەر کەس بەکردار عەمەل مەشماروون   بە کەردەی عەمەل پایە مەداروون
گرد بەندەی طوفەیل ئەناخوان تۆن   گردین خۆشەجین زندەخوان تۆن
بەڵام ئەی مەعبوود کەرەم بێ شمار   یا دانای داوەرصەبوور سەتتار
بە نام شەریف ئیسم عەظیمت   بەتای بێ هەمتا ذات قەدیمت
بە تەوحید خاص گردین مەلەکووت   مەنشورەن بە ئەمر دانای لایەمووت
بە بوراق سوار عەرصەی لامەکان   بە شەوق پا بۆس هەم عەرش ئەعلان
مەحبووب مەبسووط جەمیلش وانای   هەم حەبیب وێت عەظیمش وانای
ئی بەندەی ذەلیل عاصی رووسیا   حەدین رسووم مەکەرم جیا
ئەر صەد کە عاصی هەم شەرمسارم   گونای فراوان بیەن وە بارم
هەرچە تۆفەرمایت وە جا ناوەردم   فرێ تەرک قەوڵ کەلامت کەردم
عەفووکەر گونای بەندەی شەرمسار   ئومێد هەر بەتۆن سڕپوش سەتتار

(غەریب) لە چیرۆکەکەی دا گەلێ رێ وڕەوشت و داب و نەریتی کوردەواریمان بۆ ئەکاتەوە کە هەندێ لەو رێ وڕەوشتانە ئێستاش لە کوردستان دا باوە. بۆ نموونە لە چیرۆکەکەی دا دیاردیەی کردووەتە ئەم بابەتانە: " راوە ئاسک، رازاندنەوەو سان دانی سپا، خێوەت هەڵدان لە دەشت و کێو، رازاندنەوەی شار، شایی و ئەهەنگی خەڵک، هەڵپەڕکێی رەشبەڵەک، خۆئارایشت دانی ژنان، خەنەبەنان و زەماوەن ." بۆ وێنە لە باسی (مارە بڕینی

صنەوبەر بۆ حەیدەر بەگ) کە دوا یین باسی چیرۆکەیەتی ،باسی ئاهەنگی خەنەبەندا ن ئەکا کە چۆن را زێنرا وەتەوەو؟ و ئەڵێ :

نازک نەوهاڵان کشمیرو کابل — سیحر ئافەرینان هارووت وبابل
گوڵئەندام چین هومەیلای پەری — شیرین ئەرمەن لەیلای عامری
کەمانچەو روباب بەربەتچەنیرود — مەنوازان وەعەیش چون نەغمەی داوود
وەش خوانان صەوت راگەی هندووستان — ئالای قەوا قوکۆ قیقەی سەرمەستان
ساقی سیمئەندام جام بلوورین — گرتەبێ وەزار نەتۆی عەرەقچین
باڵو باهووبەند مینای کارخانە — مەست لایەعقل شەیدای زەمانە
هەرکەس جە دەستش پیاڵەیێ مەسەند — ریشەی حەیاتش وە عشوەمەکەند
رەقاصان چەنی چەنگ و چەقانە — مەژەقصان وەهەم قەومو بێگانە
مامان وە هەمدا بە ئاهەنگ ساز — دڵەی دەردینان ئاماوە پەرواز
یەگشت ئەساسەی (حەنەبەندان)یێ — پەی شادی دەماغ ماهوتابان بێ

واتە : نازکان و نەونەمامانی کشمیروکابل، وە جادوو — گەرانی هارووت و بابل لەگەڵ گوڵئەندامی چین و هەمویلای پەری و شیرینی ئەرمەن و لەیلای عامری هەموو بەجارێ لەو شایی و ئاهەنگەدا کەمانچەو بەربەت و روودیان لێ ئەدا ، وە دەنگی خۆشی گۆرانی بێژانی هندوستانی و فیکەی سەرخۆشانیش تێکەڵی نەوای ئەو پەری پەیکەرانە بوو بوو . مەیگێڕیش جامی بلوورینی لەناو عارەقچینێک دا گرتبووە دەستەوەو بادەی ئەگێڕا ن ، هەر کەسێ جامێکی لە دەستیەوە وەربگرتایە ، ئەو بە لارو لەنجە ریشەی ژیانی دەرئەهێنا ، سەماکەرانیش بە نەوای چەنگ و چەغانەسەمایان ئەکردو خوێش و بێگانەش دەستیان ئەگرت و هەڵئەپەڕین و دەردی دەروونیان ئەدایە با . ئەمانە هەموو بۆ خەنەبەندان و کەیفو ئاهەنگ و خۆشی ئەو دوو دڵدارە پێک هاتبوو.

حەیدەر بەگی بەرازی

(١٣٠٨ – ١٣٦٨)

ئەستێرەی گەشی ئاسمانی هەوشار   پرشنگی داوە بە ئاوایی و شار
چیرۆک نووسێکی بەرزو بێوێنە   نووسراوەکانی زۆر دڵڕفێنە
نیگارەکانی وەک وێنەی مانی   لەگەڵ هۆنراوەی بە هەورامانی
دەستەی گراوان ئامادەی ژووان   پۆل پۆل کەنیزان شۆخ وشەنگ وجوان
خونکارو میرو خوڵامو کەنیز   شاو هەژیرو گراوو ئازیز
دەستەی کاروانی وزڕو هۆڕی زەنگ   نەواو جریکەو گۆرانی وئاهەنگ
دەستەی خوڵامان لەگەڵ کەنیزان   تکەی فرمێسکی دیدەی ئازیزان
زلێخاو یۆسۆو رەوشتی دێرین   خەسرەوو شیرۆو فەرهادو شیرین
وتەی ئەمانە راقەی کراوە   بە هۆی حەیدەر بەگ وا دانراوە

هۆنەری بەرزی ئەم شوێنە ناوی (حەیدەربەگ) کوڕی (فیض الله بەگ)ی کوڕی (خانلەر بەگی بەرازی) یە کە لە ساڵی ١٣٠٨ی کۆچی دا لە ئاوایی (ئاوباریک)دا هاتووەتە جیهانەوە. لەسەر پەیڕەوی خوێندنی ئەو شوێنەو ئەو خول و زەمانە بە منالی خراوەتە بەر خوێندن. پایەی خوێندەواریش لە دێکانی کوردستان دا تەنیا خۆ خەریک کردن بووە بە خوێندنی (گوڵستان) و (بووستان) و — (نصاب الصبیان) و خەت خۆشی یا خۆشنووسی. ماوەیێ بەم چەشنە خەریک بووەو پاشان ناردوویانەتە (خوڕخوڕە) و لە لای یەکێ لە مەلاکانی ئەو شوێنەدا خەریکی خوێندنی فقهی ئیسلامی ئەبێ، بەڵام پاش ماوەیێ لەبەر ئەوەی باوکی ئەمرێ ئیتر پەکی خوێندنی ئەکەوێ و ناچار ئەگەڕێتەوە ئاوباریکو ئەکەوێتە گێرەو کێشەی رۆژگارو خەریکی کشت و کاڵ ئەبێ، بەڵام لەبەر ئەوەی باری ژیانی

بە کشتوکاڵ ناچەرخێ و نانەخۆری زۆر ئەبێ ناچار بار ئەکاتە شاری سنەو ماوەیی لەوێ دا ئەمێنێتەوەو پاشان ئەڕواتە عەرەبشای گەڕووس کە خۆی لەم فەردەدا ئەڵێ :

نە جەور گەردش چەرخ بێ وەفا   عەرەبشای گەڕووس کەردم بە ماوا

لەوێشەوە کۆچ ئەکاتە شار تیکانتەپەی هەوشار و پاشماوەی ژیانی لەو شارەدا ئەباتە سەر تا لە ساڵی ١٣٦٨ لە تەمەنی ٦٠ ساڵی دا کۆچی دوایی ئەکاو بە پێی ئەسپاردەی خۆی تەرمەکەی لە گۆڕستانی تیکانتەپەدا ئەینێژن .

حەیدەر بەگ یەکێ لە هۆنەرانی پایەبەرزی هەرێمی هەوشار بووە ، لە شێوەی هۆنراوی گۆرانی بە تایبەت هۆنراوی دووتاکی دا مامۆستا بووەو هۆنراوەکانی گەلێ پاراوو شیرین ودڵگرن. لە هۆنراوەدا سەری کێشاوەتە هەموو جۆرە وتنێکەوە : دڵداری ، ئایینی ، چیرۆکی . بەڵام بە داخەوە هۆنراوە دڵداریەکانی لە بەر ئەوەی کۆنەکراوەتەوە دەست بە دەست کەوتوون و تیاچوون . ئەم هۆنەرە چەند پەڕاوی بە هەڵبەست داناوە کە بریتین لە :

١ - **میعراج نامە** : کە داگری ١٢٤٨ هۆنراوەو سەرەتای پەڕاوەکە بەم چەشنە دەست پێ ئەکا :

بە نام بێ چوون بینای لایەزال   نوورئەفزای خورشید حەی بێ زەوال
فەرمان فەرمای حوکمنەمولک‌هەستی   تەرتیب دەهەندەی بڵندو پەستی

٢- **نازو نیاز** : کە داگری ٤٠٠٧ هۆنراوەو داگری چەند چیرۆکی کورت کورتی کوردی یە و بە شێوەی (منطق الطیر)ی(عطار) داینا وەو سەرەتای پەڕاوەکەی بەم جۆرە دەست پێکردووە :

بەنام بێ چوون پادشای شاهان   پەدید ئارەندەی صاحیب کولاهان
خودای بێ هەمتا هەم نوکتەپەرداز   گشت قانوون نەعەجزقودەرتش‌هەن ساز

٣ ـ چەند پەڕاوی تری بە ناوی (یووسف و زلێخا)و ـ (فەلەک ناز) دا ناوە کە بە داخەوە ئەو دوو پەڕاوەش لە ناو چوون . هەروەها (خەسرەو و شیرین) ێکی ناتەواوی (خانای قوباد) یشی کەوتووەتە دەست کە بە هۆنراوی خۆی تەواوی کردووەو بە چەند وێنە رازاندوویەتەوە .

حەیدەر بەگ لە وێنە کێشیش دا دەستێکی بەرزو بالای هەبووە ، وە هەروەها وتمان گەلێ وێنەی رەنگی بۆ پەڕاوی ـ " خەسرەو و شیرین " کێشاوە ، وە ئەو وێنانەی کە بە پێنووسی ئەو کێشراون ئەتوانم بڵێم لەو وێنانە کە لە هەندێ پەڕاوی فارسی کۆندا ئەبینرێ جوانترن ، هیوادارم کە لە داهاتوودا ئەو وێنانە لەگەڵ پەڕاوی خەسرەوو شیرین دا بەناوی یادگاری هۆنەرو هونەرمەندێکی کورد بڵاو کەمەوە .

چیرۆکەکانی پەڕاوی (رازونیاز) پڕ لە پەندو ئامۆژگاری یە ، لە یەکێ لەم چیرۆکانەدا دەروێشێ بە ناوی (پێروو) بەسەرهاتی خۆی بۆ هاوەڵانی ئەگێڕێتەوەو ئەڵێ : " باوکم فەرمانڕەوای هیندوستان بوو هەمووی گەلی هند لە ژێر دەسەڵاتی ئەودا بوون، کاتێ باوکم لە جیهان کۆچی دوایی کرد ، خەڵک ویستیان من بکەنە جێ نشینی باوکم ، بەڵام من هەوای دەروێشی کەوتە سەرمو دەستم لە تاجو تەخت کێشاو بەشاراندا گەڕام تا گەیشتمە شارێ بە ناوی (گولڕێز) کە لەپڕ روانیم پۆل پۆلی خەڵک ئەڕۆنە دەرەوەی شار، منیش لە گەڵیانا کەوتمە رێ و لە دوورەوە سەرنجم داکە بێرونی شار پڕ لە باخ و مێرگ و چیمەنەو لەسەر هەر دارێک دا سەدان ـ بولبول و قومری ئەیاننالاندو سەرسەوزو بۆرچین و گاماڕۆ و تاوسیش لەو ناوەدا بە ناو یەک دا ئەگەڕان کە ئەتوت ئەو شوێنە

بەهەشتە . منیش لەگەڵ خەڵکەکە چوومە یەکێ لەو باخانەکەخەڵک رووی تێ کرد ، لەپڕ چەند کەس بە پەلە هاتن و ئەو شوێنەیان گلاوپاشی کردو تەختێکی زێڕینیان دانا و چەند رایەخی زێڕ- نیگاریان راخست و دڵبەران بە دەوری تەختەکە ریزیان بەست و چاوەشانیش لەوێدا کۆبوونەوەو چەند نەوایان بە تەنبووروساز لێدا کە لەپڕ پیرێکی روومەت گەش هات و لەسەر تەختەکەدانیشتو هەموو بە دەوریا کۆبوونەوە ، منیش هەڵسامو بە پارێزەوە چوومە بەرەوە ، پیرەکە سەرنجێکمی‌دا و بانگمی کردە لای خۆی و منیش چوومە لای و پێمی وت : لەوێنەتا دیارە کە لە هیندوستانەوە هاتووی و رێی ئەم مەڵبەندەت گرتووەتە بەر ، هەرچێکت ئەوێ پێم بڵێ تا بۆت بهێنمە دی . پێم وت کە ئەی پیری زانا هیچم ناوێ و بیستوومە کە تۆ جوانی بە مرۆ ئەبەخشی و پێم بڵێ کە چۆن جوان ئەبمەوە ؟ . پیرەکە کە ئەمەی بیست وتی ئەم رازەت بە مەرجێ پێ پیشان ئەدەم کە حەوت ساڵ لێرەدا بمێنیو خەریکی فێر بوونی زانست بی . منیش تا حەوت ساڵ ئەرک و رەنجم کێشا هەتا فێری زانست بووم ، وە لە دوای حەوت ساڵ لەتەواوی زانستە کانا سەر رشتەم پەیدا کردو بە مرازی خۆم گەیشتمو زانیم کەمرۆ کاتێ بە زانین بگا بە جوانیش ئەگاو ئەوسا لە پیرەکە ماڵ ئاواییم کردو رێی عەوداڵیم گرتە بەر :

ئاما بە دوان بە ناو دادار گەوهەر رێزان کەردجەدورچئاودار
واتش یاوەران لێتان بۆ عەیان من شازادە بیم نە هندووستان
بابۆم پادشاو گەورەی ئەوجا بێ ئەو جە مڵک هند حوکمش رەوا بێ
کاتێ کە بابۆم نزاوبی‌مەرگش جە دارولحەیات جیابی بەرگش
وە ناکام بەرشی نەی دنیای فانی مەنزڵ کەرد جەکۆشک جای جاویدانی

جە مەرگ با بۆم ئەندێشە کەردم / هەوای دەروێشی وەپێشە کەردم

دەس کێشام نە تاج هەم نە تەختزەڕ / جیهان گێلیم کەرد نە بەحرونەبەڕ

نەگردم ئارام وەک باد تون خێز / هەرتا داخل بیم وەشارگوڵ ڕێز

تا گا ئەهل شار جە گەدا و دارا / جۆق جۆق ڕوونیان نەدشت و سارا

دڵبەران شار تیپ تەو هالان / لوان وە بێروون وێنەی غزالان

دەستەی جوانان گرد مەخموورومەست / هەر یەک دەستەی گوڵگردە بێ وە دەست

چەنی چەند نەفەر پیرو تاتووان / هەر یەک عومرشان بەهەشتا لووان

جە تاوپیری چەمیا بین وەک نوون / قامەت وەک چەمەی چەوگان گەردوون

جە وردوگەورە هەر یەک وەدڵواز / لوان وەبێروون بەچەند عشوەو ناز

جە بێروون شار باغ بێ شماربێ / مێرگو چیمەنیچ نەوجا وسیاربێ

سپی چناران سەرکێشا نە ئەوج / جە شنۆی نەسیم وەهەم مەدامەوج

نە پای هەر چنارشوکوفتەن گوڵان / مەخێزیا جەشەوق ناڵەی بولبولان

کووکووی قومریان ناڵەی دۆڕاجان / نەوای عەندلیب مامانەکاجان

گاما ڕۆو ژەرەژ چەنی تاوسان / سەرسەوزو بۆرچین هەمچەنی بازان

کەردە بین مەسکەن نەوباغچەی ئیرەم / مامان بەهەمدا یەکسەروەبێغەم

ریاحین عەطر گوڵان وەشبۆ / لالەو شەقایق وەنەوشەو شەوبۆ

نەمام مەوجوودبێ نەوباغچەی جنان / خەیلێ شیرینترجەرەوضەی رضوان

نە ئاخیاوان حەوضان مەرمەر / مەبەخشا زوڵال وەک چەشمەی کەوثەر

تا گا چەند نەفەر ئامان هەشتاوان / گوڵاب پاش کەردن تەمام خیاوان

تەختێ مورەصصەع تەمام تەڵاکار / فەرشش جە ئەطلەس دیبای زەڕنگار

نیان جەمەیدان بە صەد ئحترام / رزدان نە دەورش دڵبەران تمام

جەودما خێزیا صەدای چاوشان / دەنگ هەیا هوو نشت نەکەهکەشان

ئاما وە بروون نوورانی پیرێ / پیر نوورانی ڕۆشن ضەمیرێ

نشت نە تەخت زەڕ پیر نورانی / ئەرەستوو دەستوورئەفلاتوون ثانی

تەمام جە خدمەت پیر وەشضەمیر هەر یەک طەبەق بخووروعەبیر
گردەبین وە دەس وەلەنجەو لارە مەدرەوشان جەطەرح مانگ وهەسارە
منیچ خێزیام لوام بێ ئەندێش وێنەی دەروێشان پانیام وە پێش
وانام چەندین مەدحبینای بێنەظیر نە پای تەختزەڕ نەحضوور پیر
ئاما بە زووان ئەرەستوودەستوور واتش ئەو شەخصە باران وەحضوور
بزانان مراد مەطڵەبش چێشەن یەقین دیارەن خاطرش رێشەن
فەڕاشان ئامان بەتەعجیل وجەخت من بەردن وەلای ئەو پیرێنێک بەخت
بۆسام رووی زەمین وێم وستم نەخاک ئەنای ئەو واتم بەدڵەی بێ باک
تاکە ئێد ئەژنی وانا ئافەرین مێهرەبانی کەرد بەلەفظ شیرین
واتش (ثوررەیا)شای واڵا دەستان وەش ئامای بە خێر جەهندووستان
واچە مەطڵەبت بزانم چێشەن پەی چە وەی دەستوورخاطرت رێشەن
ئەر پەی گەنجو ماڵتوهەنیت دڵتەنگ مەدەرۆم پەنەت جەواهر بە سەنگ
ئەر پەی نازاران مەکەی ئارەزۆ مەدەرۆم پەنەت نازارێ وەش بۆ
عەرض کەردم وە لای پیرصاحب فەر تکام هەرئێدەن ئی بەنەیکەمتەر
جەڕووی مەرحەمەت پەنەمدەی نشان مەردوم جە پیری چۆن مەکەی جووان؟
ساکە ئێد ئەژنی پیر وەفادار جەڕای مەرحەمەت ئاما وە گوفتار
واتش بە مەرجێ پێت مەدۆم نشان هەفت ساڵ بمانیجەی زێدو مەکان
ئێد ئەژنیم وەگۆش وە شادمانی وێم کەرد وە شاگرد لوقمان ثانی
وێنەی ئەرەستوو ئەزکێشام زەحمەت تا هەفت ساڵ وانام من دەرس حکمەت
جەدمای هەفت ساڵ یاوام بەمەقصوود کەردم شوکر ذات پاشای مەعبوود
هممەت خواهیم کەرد جە پیرسەروەر طەریقەی عەبداڵ دی گردم نەوەر

حەیدەر بەگ باوەکوو مەبەستی هەرهۆنینەوەی چیرۆک و داستان بووە، بەڵام لە چیروکەکانیدا گەلێ پەندو ئامۆژگاری ئەکەوێتەبەرچاو. بۆوێنە لەم چەند هۆنراوەدا ئەڵێ :

یاران یاوەران هەر نێکی خاسەن
بەدطینەت دایم هەرنەوەسواسەن

ئەرشێرۆی بەدبەختطینەتپاک مەبی
جەرگش وەژاراوکەی صەدچاک مەبی

پاسەشان واتەن وەرینان پێش
بەدکار عاقبەت بەدمەیۆنەرێش

بەدکاران بنیای بەدی وێشانەن
دایم الاوقات خەجڵ پێشانەن

واتە : ئەی یاران ، هەر چاکە کردن چاکە ، ئەوەی کەدڵی پیسە ، هەمیشە هالە ناو دوودڵی و نیگەرانی دا . ئەگەر شێرۆی بەدبەخت دڵی پاک ئەبوو ، ئیتر جەرگی بۆ بە ژاراوی شمشێرلەت ئەبوو ؟ ، پێشینان راستیان وتووە کە بەدکار سەرئەنجام بەددێتەرێ ی ، بەدکاران دا مەزرێنەری بەدیو خراپین و هەموودەم ـ شەرمەزاری کردەوەی خۆیانن .

بو دانانی ئەم پەڕاوە سوودم لەم سەر چاوانەش گرتووە :

١ ـ میزان الذهب فی صناعة شعرالعرب تالیف سیداحمدالهاشمی ـ بغداد ١٩٦١.

٢ ـ اصول النقدالادبی تالیف احمدالشائب ـ قاهره، ١٩٥٥.

٣ ـ المسالک والممالک ،تالیف ابوالقاسم ابن خردابه ،لندن١٩٢٦

٤ ـ الاکرادتالیف مینورسکی ترجمةمعروف خزنەدار ـ بغداد ١٩٦٨.

٥ ـ نزهةالقلوب تالیف حمدالەمستوفی باهتمام دبیرسیاقی ـ تهران ١٣٣٦.

٦ ـ انجمن آرای ناصری تالیف رضاقلی هدایت ـ تهران ١٢٢٨.

٧ ـ معجم البلدان تالیف یاقوت حموی ـ لیپزیک ١٨٦٦.

٨ ـ ایران ازآغازتااسلام تالیف دکترگیرشمن ترجمەدکترمعین ـ تهران ١٣٣٦.

٩ ـ ادیان بزرگ جهان تالیف هاشم رضی ـ تهران ١٣٤٣.

١٠ـ تاریخ مردوخ ـ تالیف آیتا ... مردوخ ـ تهران ١٣٢٤.

١١ـ شرفنامەتالیف امیرشرفخان تبلیسی باهتمام محمدعباسی ـ تهران ١٣٤٣.

١٢ـ تاریخادبیات ایران تالیف دکتررضازادەشفق ـ تهران ١٣٢١.

١٣ـ تاریخ ادبیات ایران تالیف بدیع الزمان فروزانفرـتهران١٣١٦.

١٤ـ شیعرو ئەدەبیاتی کوردی ـ رەفێق حیلمی ـ بەغدا ١٩٥٤.

١٥ـ دیوانی سالم لەسەر ئەرکی کوردی مەریوانی ـ بەغدا ١٩٣٣.

١٦ـ دیوانی نالی لەسەر ئەرکی کوردی مەریوانی ـ بەغدا ١٩٣١.

١٧ـ دیوانی مەحوی لەسەر ئەرکی عەلی کەماڵ باپیرـ سلێمانی ١٩٢٢.

١٨ـ دیوانی صابری لەسەر ئەرکی سەیید سەتتارـ کەرکووک ١٩٦٩.

١٩ ـ ديوانی مەلای جزیری لەسەر ئەرکی گیو موکریانی هەولێر ١٩٦٤.

٢٠ ـ دیوانی وەفایی لەسەر ئەرکی گیو موکریانی ـ هەولێر ١٩٦٢.

٢١ ـ شەمال و زەلان هونراوەی فەقی عەبدولی بورەکەیی، دەستنووسە

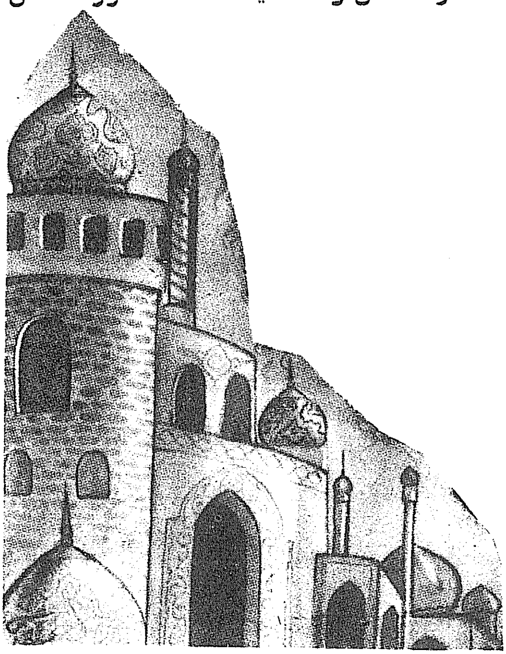
٢٢ ـ فەرهەنگی مەهاباد ـ دانراوی گیو موکریانی ـ هەولێر ١٩٥٣

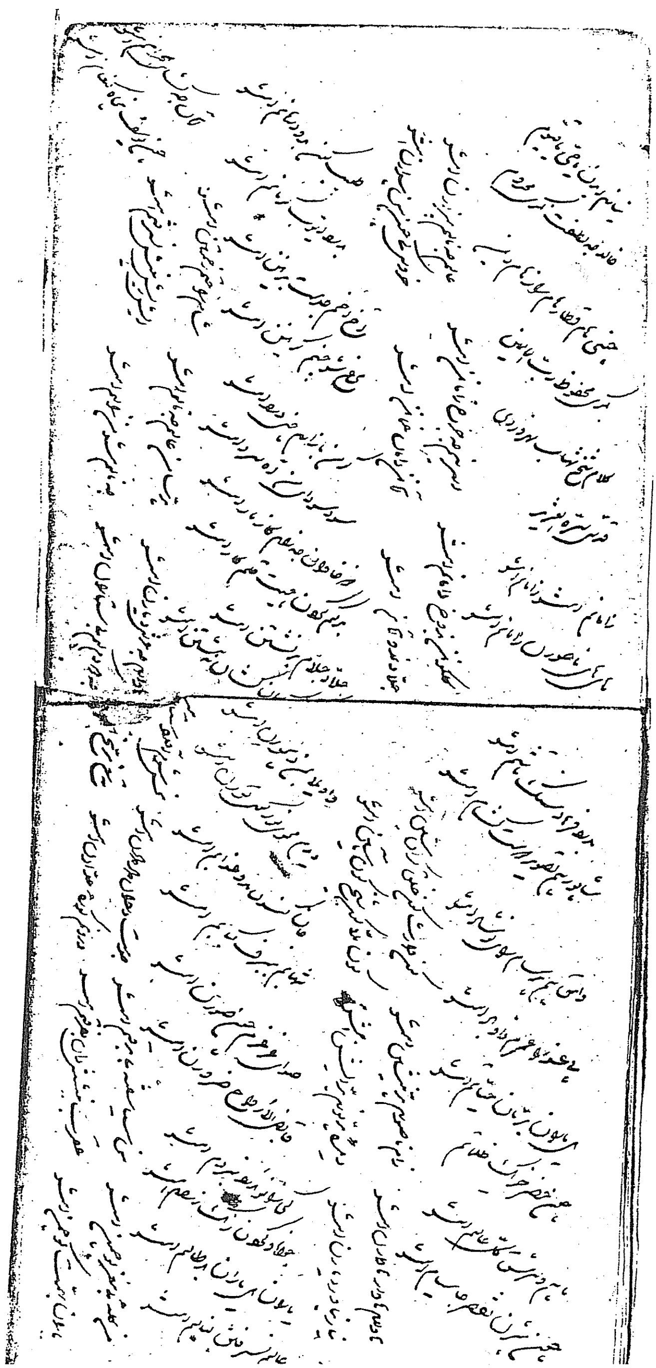
٢٣ ـ دەورەی عابدین ـ هۆنراوەی عابدینی جاف ـ دەستنووسە.

٢٤ ـ یادداشتەکانی خۆم سەبارەت بەژیانی هۆنەرانی هەوشاری کە لەمو لەو پرسیومەو نووسیومە.

٢٥ ـ بەیازێکی کۆن کە لە ساڵی ١٣٤٧ ی کوچی دا نووسراوە.

٢٦ ـ بەیازو کەشکۆڵەکان و نامیلکە دەستنووسەکان کە لە لای ـ خۆمە.

نموونەی دەستخەتی پارچە هەڵبەستێکی شێخ شەها بەددینی سوورە بەردی کە نزیکەی دوو صەد ساڵ لە مەوپێش نووسراوەتەوە.

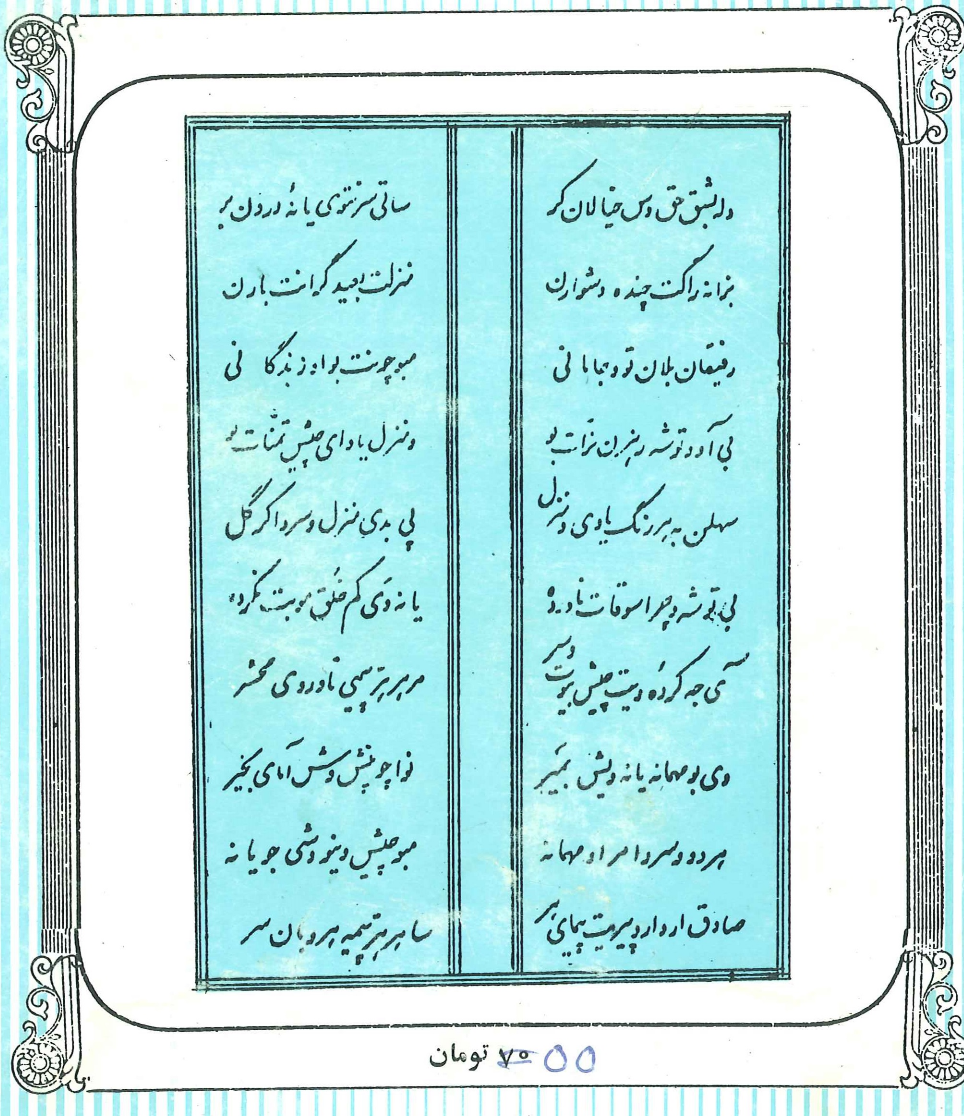

دەستخەت و وێنەیەکی قەڵەمکێشی حەیدەر بەگی بەرازی

TALAI DASTAWSHAR

WRITTEN BY:

Seddigh Borakaei (Safizadeh)

دله‌شق حق وس خیالان کر / ساقی سرنتوی یانه دردن بر
بزانه راکت چنده دشوارن / منزلت بعید گرانت بارن
رفیقان بلان تو و تنها مانی / مبو چونت بواده زندگانی
بی آود توشه رهبران نزانت بو / و منزل یاوای چشیت تمنات بو
سهلن به بربرزنگ یاوی و منزل / پی بدی منزل وسرد اگر گل
بی توشه و چراسوقات نادهٔ / یانه وی کم خلق موبت نکردهٔ
سی جه کرده دیت چیش بوت وسیر / مربرپر پیسی تاوروی محشر
وی بو مهمانه یانه ویش بگیر / نواچو پنش وش آمای بخیر
هر دو وسرد امراو مهمانه / مبو چیش دینو وشی جو یانه
صادق اروارو پیریت بیمای بر / ساهر هرتیمیه هرو هان سر

~~۷۰~~ ۵۵ تومان